Delft University of Technology

Themanummer 'Buitenplaatslandschappen'

Nijhuis, S.; Bertram, Christian ; Somer, Kees

Publication date
2021

Document Version
Final published version

Published in
Bulletin KNOB: Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Citation (APA)
Nijhuis, S. (Guest ed.), Bertram, C. (Guest ed.), & Somer, K. (Guest ed.) (2021). Themanummer 'Buitenplaatslandschappen'. *Bulletin KNOB: Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, *120*(4).

Important note
To cite this publication, please use the final published version (if applicable).
Please check the document version above.

Copyright
Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy
Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights.
We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

This work is downloaded from Delft University of Technology.
For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to a maximum of 10.

BULLETIN KNOB

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2021 4

THEMANUMMER
BUITENPLAATS LANDSCHAPPEN

BULLETIN KNOB

JAARGANG 120, 2021, NUMMER 4

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

BULLETIN KNOB
Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE
Dr. Kees Somer (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
REDACTIE
Dr. Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
Dr. Christian Bertram (Universiteit van Amsterdam)
Dr. Merlijn Hurx (Universiteit Utrecht)
Dr. Noor Mens (Technische Universiteit Eindhoven)
Dr. ing. Steffen Nijhuis (Technische Universiteit Delft)
Dr. Eva Röell (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
Prof. dr. ir. Lara Schrijver (Universiteit Antwerpen)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)
Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB
Voor richtlijnen zie www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag aanleveren bij:
Bulletin KNOB
info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB
Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier: € 65,00; t/m 28 jaar: € 30,00; instellingen en organisaties: € 150,00. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. Lidmaatschap voor het leven is ook mogelijk.

BUREAU KNOB
Drs. Judith Fraune
Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35
info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB
Drs. Korrie Louwes (voorzitter), Prof. dr. Bernard Colenbrander (lid), Dr. ir. Frank van der Hoeven (penningmeester), Drs. Patrick van der Klooster (vice-voorzitter), Agnes Kooijman MA (studentlid), Mauro Smit MA (secretaris), Maaike Waaldijk MA (studentlid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort
DRUK Wilco, Amersfoort

INHOUD

1 VOORWOORD BIJ HET THEMANUMMER 'BUITENPLAATSLANDSCHAPPEN'

ARTIKELEN

4 HANS RENES
Buitenplaatsenlandschappen in Nederland. 'Gansche streken des lands waren bedekt met buitenhuizen'

24 HANNEKE RONNES
Nederlands onderzoek naar de buitenplaats en het landschap. Stand van wetenschap en vooruitblik

33 ELYZE STORMS-SMEETS
De sociale geografie van het buitenplaatslandschap Gelders Arcadië

47 PAUL THISSEN
Buitenplaatslandschappen in Gelderland. Interventies van overheden in verleden en heden

62 STEFFEN NIJHUIS
Toekomstbestendige buitenplaatslandschappen. Een regionale ontwerpbenadering voor historische buitenverblijven in landschappelijke context

BOEKBESPREKING

75 Rita Radetzky, *Tuinarchitect Lucas Pieters Roodbaard (1782-1851) en de landschapsstijl* (boekbespreking Christian Bertram)

Afbeeldingen omslag
Voorzijde: Detail van kaart van de Amsteldijk door E. Florijn, 1779 (Stadsarchief Amsterdam)
Achterzijde: Het spoor in Arnhem met uitzicht op Sonsbeek. Album Staats Evers, 1865 (Gelders Archief)

© 2021 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Dit themanummer is mede gefinancierd door de TU Delft

VOORWOORD BIJ HET THEMANUMMER 'BUITENPLAATSLANDSCHAPPEN'

In Nederland hebben buitenplaatsen, landgoederen en kastelen door de eeuwen heen een groot aandeel gehad in de vorming van het landschap. Historische buitenplaatslandschappen zijn vaak beeldbepalend voor regio's verspreid over het hele land. In de afgelopen decennia is veel geschreven over individuele buitenplaatsen, landgoederen en kastelen, maar meestal niet in samenhang met elkaar of over hun landschappelijke betekenis. Er zijn echter uitzonderingen. Henri van der Wyck vraagt in de herziene versie van zijn proefschrift *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel* (1974, 1983) aandacht voor onderzoek en bescherming van buitenplaatslandschappen. Hij is daarmee de eerste die de term gebruikt en hij definieert het buitenplaatslandschap als: 'Het landschap welks karakter door een aantal buitenplaatsen bepaald wordt'. Met zijn befaamde atlassen van de Veluwe en Twente, voorzien van historische en zelfvervaardigde kaarten, zette Van der Wyck de toon voor het onderzoek naar buitenplaatslandschappen in Nederland.

In 1967 aanvaardde Frans Maas het hoogleraarschap landschapsarchitectuur aan de Technische Hogeschool Delft met de oratie 'Van theekoepel tot caravan. De buitenplaats als bijdrage tot de landschapsvorming'. Hierin zette hij buitenplaatsen en landgoederen op de kaart als landschapsvormende elementen, waarbij historische voorbeelden als inspiratie kunnen dienen voor nieuwe woonvormen, recreatie en natuurontwikkeling. Maas was ook de eerste die buitenplaatslandschappen letterlijk op de kaart zette, met een landschapstypenkaart waarop hij de locaties van de Nederlandse historische buitenplaatsen, landgoederen en kastelen projecteerde om hun onderlinge verband te duiden. Een meer geografische benadering vinden we in *De buitenplaatsen historisch-geografisch gezien* van Pim van Tent (1976). Hij maakte duidelijk dat er een logisch verband is tussen locatiekeuze en natuurlijke ondergrond, bereikbaarheid en beschikbaarheid van grond, resulterend in landschappelijke zones van buitenplaatsen en landgoederen. En ook recent is over dit onderwerp geschreven, getuige bijvoorbeeld Ben Olde Meierinks artikel 'Buitenplaatslandschappen' in *Kasteel & Buitenplaats* (2017).

In deze publicaties worden individuele buitenplaatsen niet alleen bekeken in samenhang met hun directe omgeving (tuin, park, landschap), maar ook op regionale schaal; als landschapsarchitectonische ensembles van meerdere buitenplaatsen, landgoederen en kastelen in samenhang met hun ruimtelijke context. Het gaat hier dus om systemen van buitenplaatsen, landgoederen en kastelen die samen een landschappelijke zone vormen.

In dit themanummer gebruiken we daarvoor de term ‘buitenplaatslandschappen’, of de meervoudsvorm ‘buitenplaatsenlandschappen’. Er zijn ook aanverwante begrippen zoals ‘landgoederenzones’, ‘landgoedlandschappen’, ‘buitenplaatsnetwerken’ of ‘buitenplaatsbiotopen’, die nuances aanbrengen en bijvoorbeeld de verschillen tussen buitenplaats en landgoed of de eenheid van huis, tuin en park benadrukken. Om verwarring te voorkomen hanteren we hier de volgende definitie: ‘Buitenplaatslandschappen zijn landschappen waarvan historische kastelen, buitenplaatsen (inclusief hun tuinen en parken) en landgoederen het karakter bepalen’. Het is dus een inclusieve omschrijving, die de samenhang of het geheel van samenstellende delen moet duiden, of het nu gaat om gebouwen, tuinen en parken, bossen of landbouwgebieden.

Waarom een themanummer over buitenplaatslandschappen? In de eerste plaats gaat het om een onderzoeksveld dat zich snel ontwikkelt en aan belang wint. Daarom is een stand van zaken van het onderzoek vanuit verschillende disciplines relevant. Dit kan de theorievorming en discussie stimuleren over de vraag hoe we het historische buitenplaatslandschap beter kunnen begrijpen en hoe we het verband tussen onderzoek, beleid en ontwerp kunnen versterken. Daarnaast is het zo dat buitenplaatslandschappen onder grote druk staan door klimaatverandering en verstedelijking – en de daarmee samenhangende opgaven rond water, natuur, energie, landbouw, recreatie en toerisme. Deze opgaven hebben grote ruimtelijke gevolgen en een zodanige complexiteit dat een regionaal perspectief noodzakelijk is voor samenhangende oplossingen. Daarbinnen kunnen dan, op basis van de bestaande landschappelijke structuur, ruimtelijke strategieën worden ontwikkeld voor bescherming van het buitenplaatslandschap en het toevoegen van nieuwe kwaliteiten. Die ‘helicopterview’ is ook nodig als gemeenschappelijke basis voor eigenaren, overheden, experts en andere belanghebbenden om samen te werken aan toekomstbestendige buitenplaatslandschappen.

Dit themanummer wil verder onderzoek naar buitenplaatsenlandschappen bevorderen en presenteert daartoe recente inzichten uit het Nederlandse academische en praktische werkveld. Met vijf uiteenlopende bijdragen wordt onderstreept dat onderzoek, beleid en ontwerp van buitenplaatslandschappen vragen om een interdisciplinaire aanpak, waarin de verschillende perspectieven elkaar aanvullen en versterken. Als opening presenteert Hans Renes vanuit een historisch-geografisch perspectief een overzicht van de historische ontwikkeling van de term 'buitenplaats' en van de buitenplaatslandschappen in Nederland. Vervolgens vat Hanneke Ronnes de historiografie van het onderzoek naar buitenplaatslandschappen samen en geeft zij enkele wenken voor toekomstig onderzoek. Elyze Storms-Smeets neemt het buitenplaatsenlandschap Gelders Arcadië als aanleiding voor een sociaal-geografische benadering voor het begrijpen van buitenplaatslandschappen. Paul Thissen schetst de ontwikkeling van de overheidsbemoeienis met buitenplaatsen en landgoederen in Gelderland. Tot slot introduceert Steffen Nijhuis een regionale ontwerpbenadering waarin de historische gelaagdheid en landschappelijke structuur als basis dienen om de veerkracht en het aanpassingsvermogen van buitenplaatslandschappen te vergroten.

Wij wensen u veel leesplezier en inspiratie toe.

NAMENS DE REDACTIE:

STEFFEN NIJHUIS, CHRISTIAN BERTRAM EN KEES SOMER

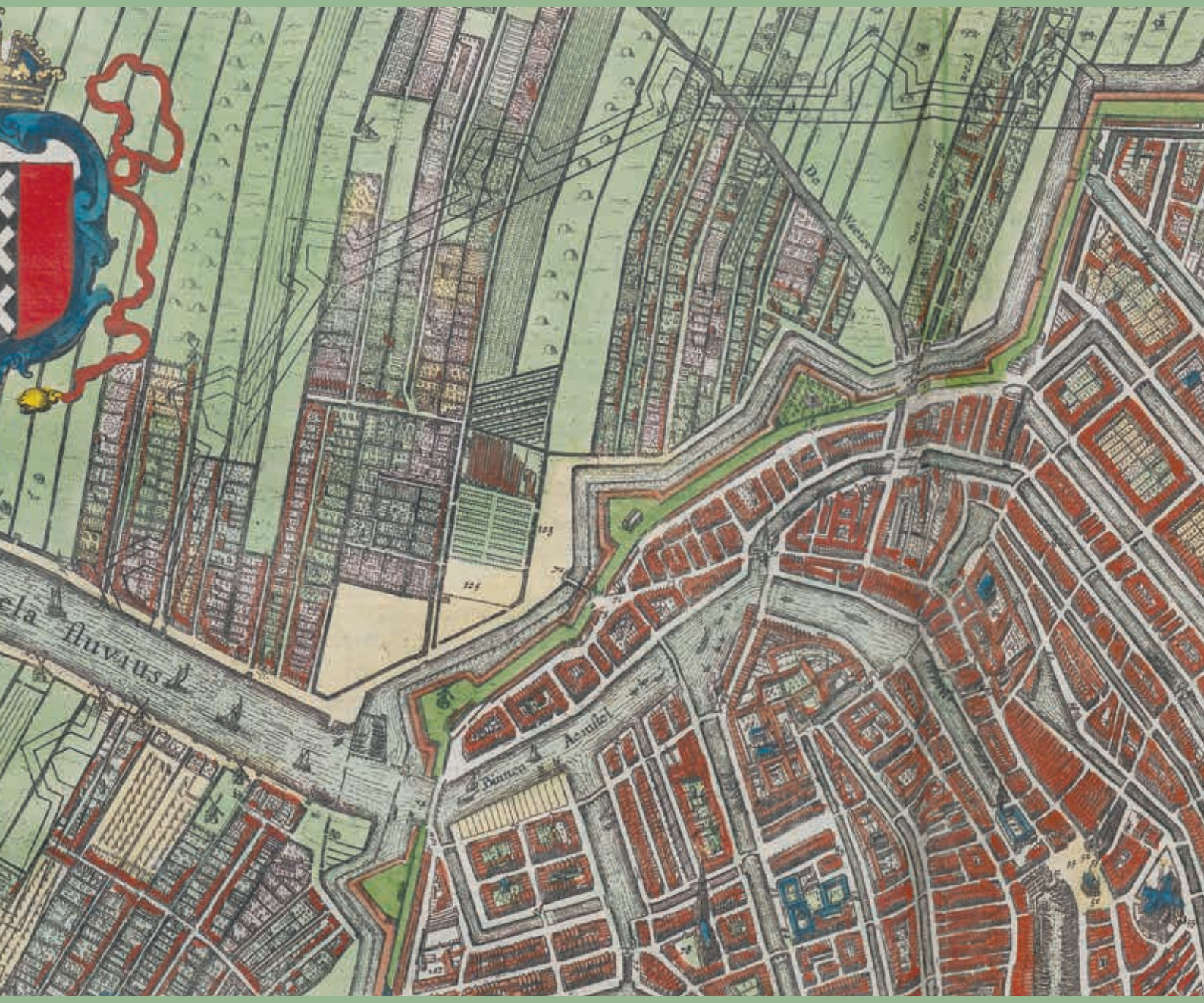

BUITENPLAATSEN-LANDSCHAPPEN IN NEDERLAND

'GANSCHE STREKEN DES LANDS WAREN BEDEKT MET BUITENHUIZEN'

HANS RENES

PAGINA'S 4-23

DE BUITENPLAATS: EEN INLEIDING

In de uitgebreide literatuur over buitenplaatsen gaat veruit de meeste aandacht uit naar individuele huizen en tuinen. In de laatste decennia is daarbij meer interesse gekomen voor de relatie tussen buitenplaatsen en hun omgeving. In dit artikel willen we nog een stap verder gaan en het begrip buitenplaatsenlandschap centraal stellen.[1] Dat is een relatief nieuw begrip, dat nog niet zo eenvoudig te definiëren is.

Een buitenplaats wordt door de Nederlandse Kastelenstichting gedefinieerd als: 'ieder verblijf, veelal met tuin en park en bijgebouwen, dat door de eigenaar werd gesticht met het oogmerk om voor kortere of langere tijd op het platteland te vertoeven'. Daaraan wordt toegevoegd: 'De stichting had ten doel de gebruikers van de rust en de landelijke omgeving te laten genieten. Tegelijk diende het als statussymbool en bood het de mogelijkheid het beheer te voeren over de eventueel aan de buitenplaats verbonden industriële, landbouw- en bosbouwbedrijven.'[2] In deze definitie ontbreekt het argument van geldbelegging. In Amsterdam, net als eerder in Venetië, maakten de risicovolle investeringen in handel en scheepvaart gaandeweg plaats voor zekerder beleggingen in onroerend goed en (in Amsterdam) in aandelen.[3]

Zo gedefinieerd vormen buitenplaatsen een verbinding tussen stad en platteland. Het initiatief lag bij een stedeling die een deel van het jaar buiten de stad wilde wonen. Dat maakt dat we de term buitenplaats formeel niet kunnen gebruiken voor huizen in het landelijk gebied die het hoofdverblijf van de bewoners vormden, zoals de landhuizen die de centra vormden van landgoederen en die het hele jaar bewoond waren.[4] De scheidslijn is echter niet altijd duidelijk, zeker niet nadat in de loop van de negentiende eeuw steeds meer huizen die als buitenplaats waren gebouwd permanent werden bewoond. Het laatste werd mogelijk gemaakt door verbeterd comfort (verwarming) en snellere verbindingen. Misschien schieten we ons doel voorbij als de term buitenplaats op die huizen niet meer van toepassing zou zijn. Een andere onduidelijkheid betreft de minimale omvang. De definitie kan ook de vele volkstuinachtige complexen buiten de stad omvatten, waar de eigenaren ook wel eens langer dan een dag verbleven. In de praktijk worden die niet als buitenplaats aangeduid, maar de grens is vaag (afb. 1).

De term buitenplaats is tegenwoordig algemeen voor een landhuis met tuinaanleg, maar kwam pas in de achttiende eeuw in gebruik en werd pas in de negentiende eeuw de standaardaanduiding.[5] Voordien was voor de vaste of tijdelijke woonplaatsen van stedelingen in het buitengebied een groot aantal verschillende termen in gebruik. Martin van den Broeke beschrijft een rondreis door Zuid-Beveland in 1774, waarbij de reizigers een lange rij van kennissen bezochten op zomerverblijven die werden aangeduid met termen als lusthof, lustplaats, landhoeve, lusthoeve, zomerverblijfplaats, hofstede, hoeve, huis en zelfs boerenhoeve.[6] Veel van die termen laten mooi zien hoe de stedelingen werden aangetrokken door het schijnbaar ongecompliceerde landleven. Tegelijk maken ze het leven van historische onderzoekers lastiger: de verschillende termen overlapten elkaar en betekenissen veranderden in de loop van de tijd. De objecten zelf toonden ook een grote variatie: in omvang alleen al liep de reeks van de enorme, met buitenlandse landhuizen vergelijkbare, buitenplaatsen van de stadhouders tot de tuintjes van de lagere middenklasse.[7] Een aanduiding als 'hofstede' kon bijvoorbeeld zowel duiden op een boerderij met herenkamer als op een grote buitenplaats.[8]

Een buitenplaats kon deel uitmaken van een landgoed dat daarnaast landbouwgrond en bossen omvatte. Een landgoed beschikte daarmee over inkomsten die het voortbestaan veilig stelden. Daarentegen was een buitenplaats vooral een 'plek van consumptie', die weliswaar meestal wel enige inkomsten genereerde, maar waar toch altijd geld bij moest. De eigenaar van een buitenplaats was afhankelijk van inkomsten uit andere bronnen, zoals handel, industrie, grondstoffenwinning, koloniale exploitatie of een groot geërfd kapitaal.[9] In de praktijk is de overgang tussen buitenplaats en landgoed vloeiend, omdat veel buitenplaatsen, bijvoorbeeld langs de Vecht, voortkwamen uit een boerderij waaraan een herenkamer of een landhuis werd toegevoegd. Naast de daardoor ontstane buitenplaats bleef de boerderij functioneren en voor inkomsten zorgen.

Buitenplaatsen kunnen worden bekeken als individuele objecten, bestaande uit een huis en een aansluitende tuinaanleg. Ze kunnen ook in hun ruimere context worden beschreven, als deel van een landgoed of in samenhang met het omringende landschap. In het laatste geval kunnen we bijvoorbeeld kijken naar lanen en zichtassen. In de internationale literatuur bestaat hiervoor de term 'estate landscape',[10] wat we zouden kunnen vertalen met de term buitenplaatslandschap of, in de terminologie van de provincies Utrecht en Zuid-Holland, buitenplaatsbiotoop.[11]

Al deze termen doen echter geen recht aan de situatie, die we nergens mooier dan in Nederland kunnen aantreffen, van een landschap dat wordt gekenmerkt door een aaneengesloten reeks buitenplaatsen.[12] Voor een dergelijk landschap – het thema van deze bijdrage – geef ik daarom de voorkeur aan de term buitenplaats*en*landschap.[13] Dit kan worden gedefinieerd als een reeks

◄ 1. Fragment van de plattegrond van Amsterdam door J. Blaeu, 1649. Dit toont de tuintjes van de middenklasse net buiten de stadsversterkingen, die ontstonden doordat een van de kenmerkende strookvormige weilanden werd verkaveld waarbij een centrale laan werd aangelegd met aan beide zijden tuintjes (Universiteitsbibliotheek Utrecht)

2. Walcheren in kaart gebracht door D.W.C. en A. Hattinga, 1749-1750 (Zeeuws Archief)

van naast elkaar gelegen buitenplaatsen die samen een landschapsarchitectonisch ensemble vormen.[14] Binnen zo'n reeks kunnen de afzonderlijke buitenplaatsen of landgoederen door wegen en zichtassen met elkaar verbonden zijn of een gedeelde oorsprong hebben. We zullen hieronder enkele voorbeelden bespreken.

De belangstelling voor dergelijke buitenplaatsenlandschappen groeit en dat leidt al direct tot de introductie van een groot aantal termen. De provincie Utrecht spreekt van een buitenplaatszone, Zuid-Holland van een landgoedzone (ietwat verwarrend omdat het in veel gevallen om buitenplaatsen gaat). Omdat de buitenplaatsen in zo'n zone meestal aan een weg of water liggen, is de term buitenplaatslint wel goed getroffen.[15] Nog een andere term is buitenplaatsennetwerk, geïntroduceerd door de landschapsarchitecte Dominique Blom.[16]

Dergelijke linten werden ook in het verleden wel herkend; ze werden aangeduid als lustwarande[17] of, met een verwijzing naar het pastorale ideaallandschap van de oude Grieken, als Arcadië.[18] De term lustwarande is interessant. Het begrip warande komt sinds de late middeleeuwen voor als aanduiding van wildparken, besloten jachtgebieden. Meer specifiek was een warande een wildpark waarin kleine dieren zoals konijnen werden gehouden. Dergelijke jachtgebieden kenmerkten zich door een afwisselend 'parkachtig' landschap, dat ook esthetisch werd gewaardeerd.[19] Bij een vroege vermelding van de term lustwarande, in de achttiende-eeuwse boekenreeks *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* als aanduiding voor de omgeving van

de buitenplaats Honselaarsdijk bij Naaldwijk, lijkt de associatie met jacht nog aanwezig.[20]

Wel moeten we bij al deze termen bedenken dat de betreffende gebieden een oudere geschiedenis hebben en dat buitenplaatsen slechts een nieuwe laag aanbrengen in een landschap dat al was ingericht. Vaak is het zelfs de oudere agrarische laag die uiteindelijk wint, waar de boerderijen de buitenplaatsen overleven. De Beemster is werelderfgoed geworden op basis van de oorspronkelijke agrarische inrichting die nog steeds goed herkenbaar is. Het buitenplaatsenlandschap vertegenwoordigde hier een kortstondige fase in de geschiedenis, die in de nominatie als werelderfgoed nauwelijks een rol heeft gespeeld.[21]

De nadruk in onderstaande tekst ligt op twee perioden: de zeventiende en achttiende eeuw, gekenmerkt door geometrische tuinen en door een voorkeur voor het vlakke land, en de negentiende en vroege twintigste eeuw, gekenmerkt door landschappelijke tuinen en een voorkeur voor de reliëfrijkere zandgebieden.

VAN BUITENPLAATS NAAR BUITENPLAATSENLANDSCHAP

Er is tamelijk veel geschreven over de (mogelijke) redenen om voor aanleg van buitenplaatsen voor bepaalde vestigingsplaatsen te kiezen. In sommige gevallen gaan buitenplaatsen terug tot ouder familiebezit, dat kon bestaan uit een middeleeuws kasteel of landhuis, maar ook uit een enkele boerderij. Andere buitenplaatsen werden gebouwd door de eigenaar van een aangrenzend industrieel bedrijf. Bij Utrecht stond bijvoorbeeld Rotsoord naast een steenfabriek en Zijdebalen bij een zijdefabriek.

Voor buitens van stedelingen was de afstand van belang die de eigenaar wilde afleggen tussen het huis in de stad en de buitenplaats.[22] Concentraties van buitenplaatsen konden ontstaan waar een aantrekkelijk landschap samenviel met een goede bereikbaarheid vanuit een nabije stad.

Dat niet iedere stad evenveel buitenplaatsen heeft voortgebracht, had ook te maken met de stedelijke bevolking zelf: nodig was vooral een elite van redelijke omvang die beschikte over voldoende financiën om zich buitenplaatsen te veroorloven. Ook was een sfeer nodig waarin de leden van deze elite elkaar stimuleerden om een huis buiten de stad te kopen of te bouwen. Internationaal vinden we dergelijke concentraties zowel rond belangrijke stedelijke centra van handel en nijverheid als rond de grote hoven van vroegmoderne centrale staten.

De Nederlandse provincies Holland, Zeeland en Utrecht nemen internationaal en nationaal een eigen positie in door het enorme aantal buitenplaatsen (afb. 2). In de noordelijke Nederlanden was de welvaart zeker niet eerlijk over de bevolking verdeeld, maar de groep die zich buitenplaatsen kon veroorloven, was wel uitzonderlijk groot. Roel Mulder gaf een overzicht van buitenplaatsbezitters per inkomensklasse in 1742. Van de Amsterdammers met inkomens tussen 4000 en 7000 gulden beschikte al een kwart over een buitenplaats, van degenen met inkomens boven 7000 gulden was dat twee derde (afb. 3).[23] De buitenplaatsen zelf waren relatief klein, zeker in vergelijking met de Franse en de latere Engelse. [24] Alleen al op Walcheren lagen rond 1680 ruim vijftig buitenverblijven, een aantal dat groeide naar ruim 130 in het midden van de achttiende eeuw. De meeste behoorden toe aan inwoners van de steden Middelburg, Vlissingen en, in mindere mate, Veere.[25] Marc Glaudemans schatte op basis van kaartstudie dat in het begin van de achttiende eeuw rond Amsterdam ruim vijfhonderd buitenplaatsen lagen.[26] Hij geeft de volgende aantallen:

• Directe omgeving van Amsterdam	100
• Watergraafsmeer	130
• Haarlem en omstreken	105
• Amstel, Gein, Angstel, Vecht, Bijlmermeer	150
• 's-Graveland	26
Totaal	511

Door de voorkeur voor bereikbaarheid over water, de eis van een niet te grote afstand tot de stad en de aantrekkelijkheid van grenssituaties zoals de binnenduinrand, waar het vlakke landbouwgebied grensde aan de jachtgebieden in de wilde duinen, werden die vele buitenplaatsen geconcentreerd in een aantal linten. De linten van buitenplaatsen in laag Nederland zijn, voor zover bekend, uniek in de wereld.

In veel gevallen begon zo'n lint met een klein aantal huizen annex tuinen en kwamen er in de loop van de tijd steeds meer buitenplaatsen bij. We zouden kunnen stellen dat buitenplaatsbezitters lijken op hedendaagse toeristen die als reden voor een bezoek aan een Spaanse costa aangeven dat ze worden aangetrokken door het strand, het weer of zelfs het mooie landschap, maar die in feite vooral aangetrokken worden door andere toeristen. Dagboeken van buitenplaatsbezitters tonen het eindeloze getuttel van de intensieve onderlinge contacten tussen de lokale stedelingen op het platteland. Daarnaast had de concentratie van buitenplaatsen en landgoederen zeker ook praktische voordelen. De aanwezigheid van andere buitenplaatsen versterkte de hoge esthetische kwaliteit van het landschap. Ook was deskundig personeel makkelijker te vinden.[27]

Toch is ook dit niet het hele verhaal. In een aantal gevallen gaan concentraties van buitenplaatsen terug op familiebanden, op de doelbewuste ontwikkeling

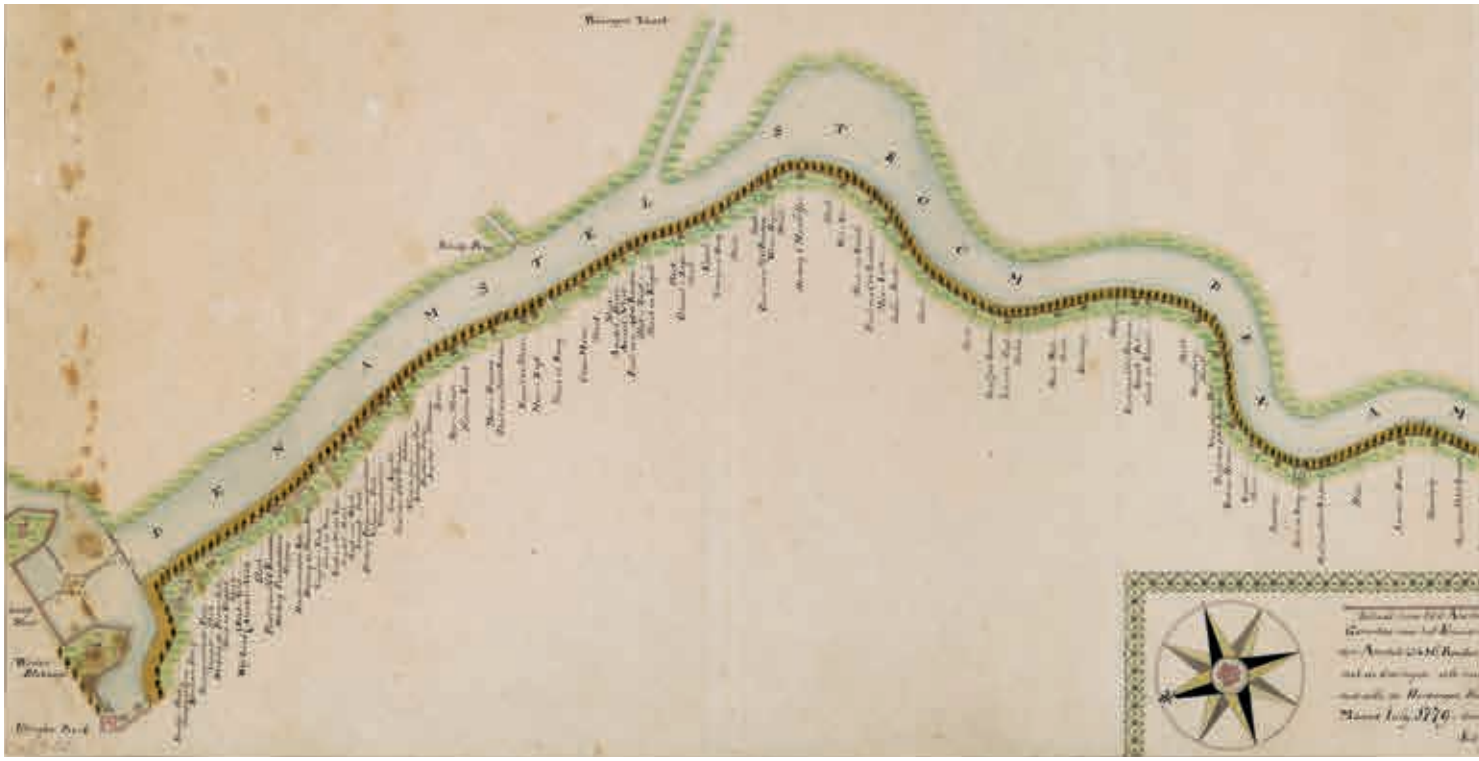

3. Kaart van de Amsteldijk met buitenplaatsen tussen de Utrechtse Poort en het Groote Loopveld (nu Ouderkerkerlaan) door E. Florijn, 1779 (Stadsarchief Amsterdam)

van buitenplaatsenlandschappen of, in een enkel geval, komt zelfs een zekere eenheid tot stand door de werkzaamheden van een tuinarchitect.[28] In de volgende paragrafen nemen we een aantal voorbeelden onder de loep.

Contemporaine waarnemers herkenden de buitenplaatsenlandschappen al. In de achttiende eeuw bestond een markt voor platenboeken met titels als *Verscheyde gesigten van de vermaarde rievier de buyten Amstel* (een van de eerste, verschenen kort voor 1716), *De zegepralende Vecht* (1719), *Het verheerlykt Watergraefs- of Diemer-Meer* (1725)[29] en *Amstel's Lustwarande*, *Rhynlands fraaiste gezichten* (1732). Een mooi voorbeeld is *Het zegenpralent Kennemerlant* (ca. 1730), met een overzichtskaart en gravures van de afzonderlijke plaatsen, 'alle naer 't leven op het naeukeurighste en met de uiterste oplettenheit door H. de Leth in den jaere 1728 getekent, en dat wel zonder het minste stipje aen eenigh gebouw of tuinsieradie over te slaen'.[30] Christian Bertram deed voor de huidige provincie Noord-Holland de interessante observatie dat dergelijke platenboeken pas verschenen nadat de buitenplaatsen en de bijbehorende tuinen in de periode 1700-1730 op grotere schaal waren herbouwd.[31]

In de twintigste eeuw werden buitenplaatsen het onderwerp van historisch onderzoek. Sindsdien is een enorm aantal historische publicaties verschenen, waarvan de meeste over een enkele buitenplaats gaan. Toch waren er al vroeg auteurs die zich op regionale schaal bewogen. Te denken valt aan de publicaties van Remmet van Luttervelt over de buitenplaatsen aan de Vecht en over de Stichtse Lustwarande.[32]

In de jaren zeventig lijkt de belangstelling voor een dergelijke regionale benadering te zijn toegenomen.[33] Een belangrijke pionier was Henri van der Wyck, die al in de jaren zeventig kaarten publiceerde waarop de lijn- en vlakelementen waren geaccentueerd die behoorden bij de verschillende buitenplaatsen in het gebied. In 1977 publiceerde hij kaarten voor de Stichtse Lustwarande en Kennemerland, twee jaar later gevolgd door een soortgelijke kaart van de oostelijke Veluwezoom.[34] De kaarten laten zien hoe de buitenplaatsen hier een bijna aaneengesloten gebied vormden en hoe verschillende afzonderlijke buitens door lanen met elkaar waren verbonden. Van der Wyck ging daarmee verder dan de eerdere auteurs, door niet uit te gaan van gebieden met een groot aantal buitenplaatsen maar van een samenhangend geheel. Dit themanummer is daarmee schatplichtig aan Van der Wyck.

In de volgende paragrafen worden enkele Nederlandse buitenplaatsenlandschappen uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw beschreven.

BUITENPLAATSENLANDSCHAPPEN VAN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

Hoewel er zeker voorgangers aan te wijzen zijn, begon de glorietijd van de buitenplaatsen in het huidige Nederland in de zeventiende eeuw.[35] Een aantal buitenplaatsen gaat terug op middeleeuwse kastelen of ridderhofsteden, soms omdat de adellijke eigenaren

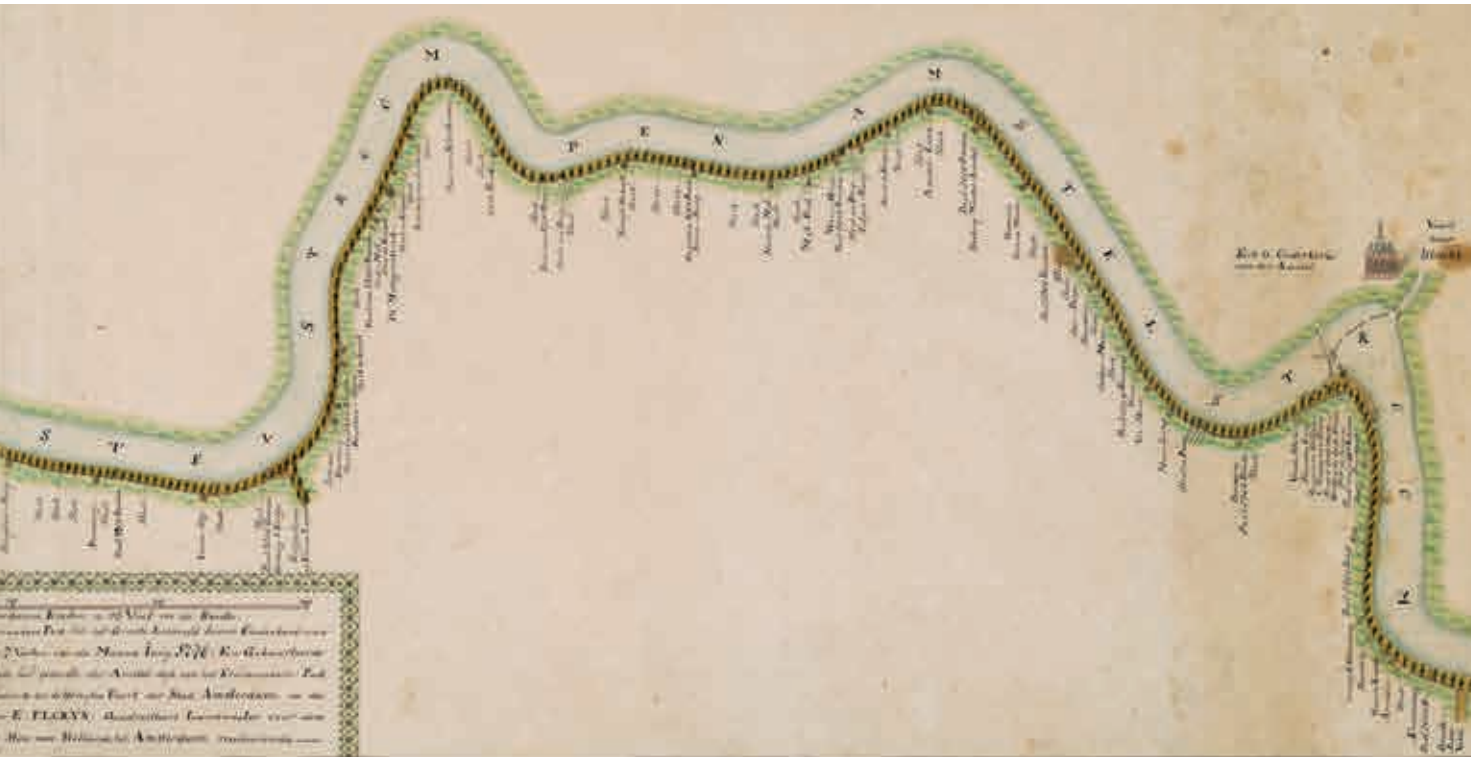

met hun tijd meegingen, soms ook omdat stedelijke patriciërs niet alleen op zoek waren naar een plek op het platteland maar ook naar een adellijke status en uitstraling.[36] Toch waren de buitenplaatsen van de zeventiende eeuw ook iets nieuws. Het waren, zoals de term buitenplaats al laat zien, huizen die door de stedelijke elite werden gebouwd vanuit een behoefte om een deel van de tijd in het buitengebied door te brengen. Die buitenplaatsen waren over een groot deel van het land verspreid, maar een aantal gebieden was wel bijzonder in trek (afb. 4).

Het grootste deel van de buitenplaatsen lag aan bevaarbaar water, binnen een straal van dertig kilometer van een stad.[37] Dat maakte het mogelijk om binnen een dag per boot van stadshuis naar buitenhuis te kunnen komen. De oevers van deze wateren waren meestal bezet door veel buitenplaatsen, wat ongetwijfeld het cultiveren van de nodige sociale contacten zal hebben vereenvoudigd. Belangrijke waterverbindingen waren rivieren zoals de Amstel en de Vecht. Voor Amsterdam was ook het IJ van betekenis, een zeearm die doorliep tot aan Velzen en Beverwijk. Door de drooglegging van het IJ (de IJpolders, rond 1872), de verstedelijking en de infrastructuur is de vroegere oriëntatie van de buitenplaatsen rond Velzen nu volkomen onherkenbaar.[38]

De natuurlijke wateren werden in het midden van de zeventiende eeuw aangevuld met een netwerk van trekvaarten. Vanuit Amsterdam liep er een langs de Watergraafsmeer naar Diemerbrug, om zich daar te vertakken in vaarten naar Muiden en via de Gaasp naar Weesp. Een andere route naar de Vecht liep via de Amstel naar Ouderkerk en vandaar via de Holendrecht naar Abcoude, en vervolgens over de Angstel en via de Nieuwe Wetering naar Nieuwersluis aan de Vecht.[39] De spreiding van buitenplaatsen wijst erop dat de laatste verbinding het belangrijkst was. De Vecht zelf werd in het netwerk van trekvaarten opgenomen door de aanleg van een jaagpad in de jaren 1626-1628 (afb. 5 en 6).[40]

Wel dient opgemerkt dat de nadruk in de literatuur te sterk op watertransport ligt. Zeker over korte afstanden liet men zich ook wel per koets vervoeren. Een kaart van de buitenplaatsen rond Leiden maakt bijvoorbeeld duidelijk dat de buitenplaatsen zowel langs wegen als langs de Oude Rijn (waar Leiderdorp in 1660 door een buitenlandse reiziger werd omschreven als 'meer paleizen dan boerenhuizen') en de trekvaarten lagen.[41] Van de buitenplaatsen rond Den Haag werd een deel gebouwd aan de Vliet, maar ook hier lagen er veel aan landwegen, zeker nadat de belangrijkste uitvalswegen in de loop van de zeventiende eeuw werden bestraat.[42] In Zeeland lijkt het reizen van stad naar buitenplaats vooral over land te hebben plaatsgevonden. De voorkeur ging daarbij uiteraard uit naar wegen die, door hun ligging op dijken en stroomruggen, een groot deel van het jaar begaanbaar waren.[43]

De grote zeventiende-eeuwse droogmakerijen werden gefinancierd door dezelfde kooplieden en patriciers die ook buitenplaatsen aanlegden. De investeerders kregen land toegewezen in de nieuwe polders en beschikten daarmee over boerderijen waar ze een

herenkamer aan konden bouwen en later een landhuis naast konden zetten.

Ten slotte waren er de randen van de hogere zandgronden, zoals de duinen en de stuwwallen van het Gooi en de Veluwe. Die hogere gebieden zelf werden minder aantrekkelijk gevonden dan de rijke veen- en kleilandschappen, maar boden wel mogelijkheden voor jacht, een vorm van netwerkvermaak dat vergelijkbaar is met het huidige golf. Zowel aan de rand van het Gooi ('s-Graveland) als aan de duinrand (Elswout, Groenendaal) werd zand afgegraven.[44] Dat leverde inkomsten, een vlak stuk land en een waterverbinding (de vaart die nodig was voor de afvoer van het zand) en daarmee een goede basis voor een buitenplaats.

De ontwikkeling van buitenplaatsen laat daarnaast de omvang en rijkdom van de stedelijke elites zien. In Holland was Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw veruit de grootste en rijkste stad en dat vertaalde zich in het enorme aantal buitenplaatsen binnen bereik van deze stad.[45] Een tweede grote concentratie lag rond het bestuurscentrum Den Haag. Daarnaast lagen grote aantallen buitenplaatsen rond steden als Haarlem[46], Leiden[47], Delft, Rotterdam[48] en Dordrecht[49]. De verschillende buitenplaatsenlandschappen overlapten. Zo liep de Amsterdamse invloed tot aan Utrecht en lagen de buitenplaatsen rond Haarlem binnen de Amsterdamse invloedssfeer. Hier is interessant dat bijvoorbeeld de buitenplaatsen in Heemstede nabij Haarlem vaak door de lokale bevolking gesticht zijn, maar vanaf de jaren dertig van de zeventiende eeuw door Amsterdammers werden gekocht en later samengevoegd tot grotere buitenplaatsen.[50] In Zuid-Holland vloeiden de invloeden van Den Haag en Delft samen in het Westland.[51]

Ook aan de Vecht verdrong de kapitaalkrachtige Amsterdamse elite de Utrechtse, zelfs tot vlak voor de poorten van Utrecht.[52] De Utrechtse bovenlaag week uit naar gebieden aan de oostzijde van de stad, bijvoorbeeld rond De Bilt, waar een hoeveelheid voormalig kloosterbezit ter beschikking kwam. Het ging om de Sint-Laurensabdij in Oostbroek, gesticht in 1121, die beschikte over een aanzienlijk en grotendeels aaneengesloten grondbezit. Geëxploiteerd werd het grondbezit vanuit een reeks kloosterboerderijen of 'uithoven'. Toen het Onze Lieve Vrouweklooster (beter bekend als het Vrouwenklooster) van de abdij werd afgesplitst, ging een deel van de uithoven mee. Na de Reformatie werden de kloosters opgeheven en de bezittingen overgedaan aan de Staten van Utrecht. Die verkochten gebouwen en landerijen grotendeels tussen 1640 en 1680

4. Kaart van een gedeelte van Noord-Kennemerland door H. de Leth, 1728. De buitenplaatsen rond Velsen lagen in een boog om het westelijke uiteinde van het IJ (de Wijkermeer) en waren alle via een kort kanaal met dat meer verbonden (Noord-Hollands Archief)

5. Gezicht vanaf de Ringdijk van de Watergraafsmeer in oostelijke richting naar de Diemerbrug door D. Stopendaal, 1725 (Stadsarchief Amsterdam)

6. De aanleg van trekvaarten begon in laag Nederland rond 1630. In 1665 was een aaneengesloten netwerk tot stand gekomen (Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Utrecht)

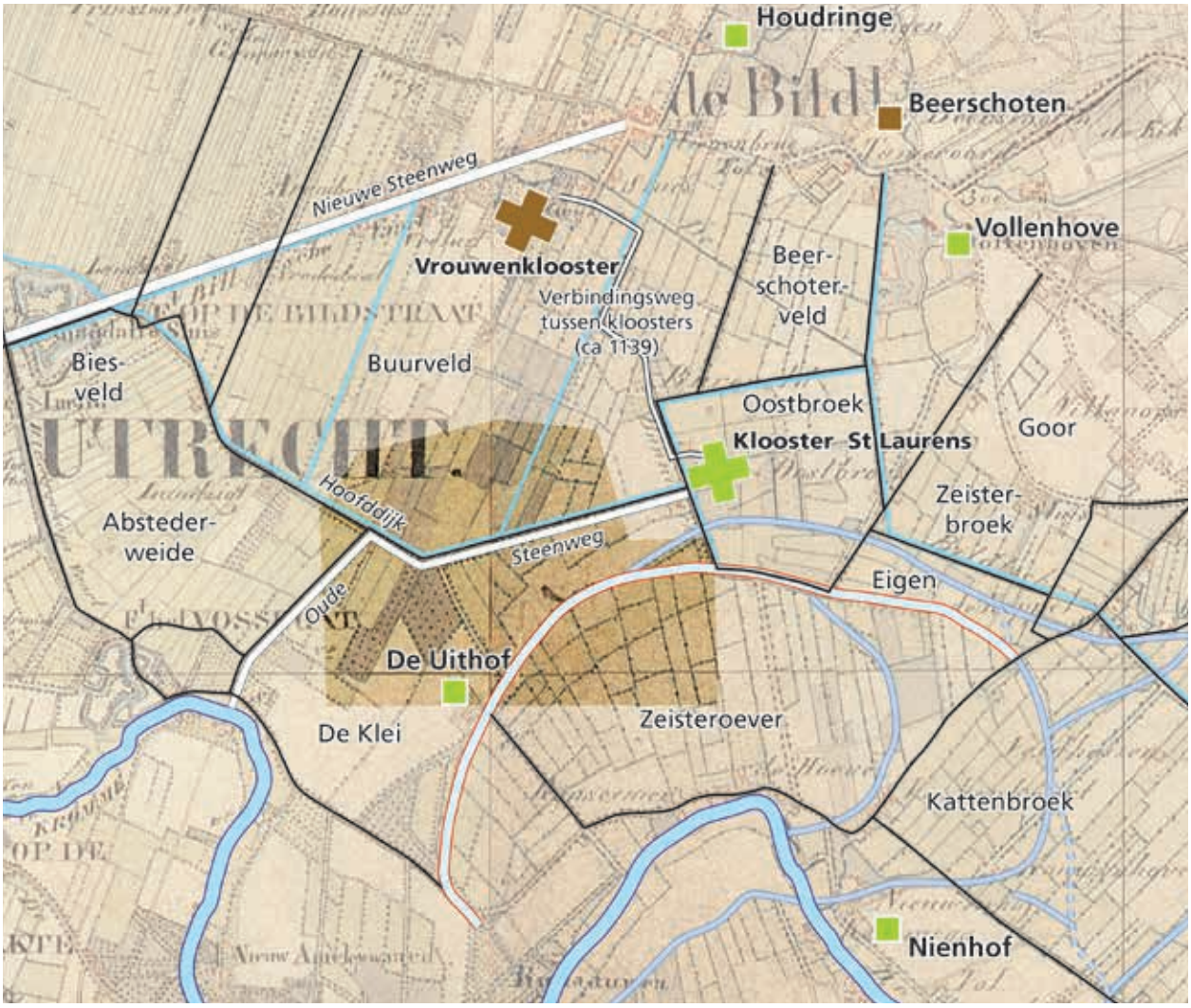

7. Buitenplaatsen aan de noordoostzijde van Utrecht die teruggaan op voormalige kloosters en de bijbehorende uithoven, aangegeven op de manuscript-topografische kaart van ca. 1840. Het ingekleurde gebied in het midden is het huidige Utrecht Science Park (Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Utrecht)

aan de regionale elite. Deze vormde de forse boerderijen en stukken land in de loop van de tijd om tot buitenplaatsen. Uit de Laurensabdij kwam het landgoed Oostbroek voort, uit het Vrouwenklooster de buitenplaats 't Klooster, ook wel Koelenberg genoemd. De uithoven vormden de kern van landgoederen als Houdringe, Beerschoten en Vollenhoven in De Bilt en Nienoord bij Bunnik (afb. 7).[53]

Vergelijkbare ontwikkelingen vonden plaats rond Arnhem, waar de lokale elite de bezittingen van het klooster Mariënborn aan zich wist te trekken en daar vanaf 1640 een reeks buitenplaatsen stichtte.[54] In Zeeland werd het geestelijk grondbezit nog sneller verkocht, al tussen 1576 en 1578, en ook daar vinden we een aantal buitenplaatsen op voormalig geestelijk grondbezit.[55]

Er zijn enkele gevallen bekend waarin een groep buitenplaatsen aaneensluitend parallel werden ontwikkeld. Een van de mooiste, zij het onvoltooide, voorbeelden van zo'n planmatig buitenplaatsenlandschap is dat langs de weg van Utrecht naar Amersfoort, de 'wegh der weegen'. Ontwerper hiervan was de architect van het Amsterdamse stadhuis, Jacob van Campen, die zich blijkbaar liet leiden door Italiaanse traktaten. Everard Meyster vergeleek de weg zelfs met de Via Appia bij Rome. De aanleg, waarschijnlijk op initiatief van de stad Amersfoort, begon in 1647 maar kwam pas in 1652 goed op gang. Aan het aanvankelijke plan voor de weg waren toen intussen vakken voor de ontwikkeling van buitenplaatsen toegevoegd. De weg en de vakken voor de buitenplaatsen, zeventien aan elke zijde, werden in het terrein uitgezet. De weg kreeg een breedte van maar liefst zestig meter en moest door de aangrenzende landeigenaren worden beplant (afb. 8). Het project is geen groot succes geworden: uiteindelijk zijn er slechts enkele huizen gebouwd.[56]

8. De Amersfoortseweg op de tweede editie van de Nieuwe kaart van den Lande van Utrecht, door B. du Roy, 1743 (Universiteitsbibliotheek Utrecht)

Interessant als planmatige ontwikkeling is ook 's-Graveland, aan de westzijde van het Gooi. De Staten gaven in 1625 aan een aantal Amsterdamse patriciërs octrooi om hier zand te winnen. Het gebied werd in 1634 in 27 kavels verdeeld, die werden verloot onder de deelnemers. Enkele jaren later kwam de zandwinning op gang, na de aanleg van de 's-Gravelandsevaart (1638), die de afvoer van zand naar Amsterdam mogelijk maakte. De vaart had twee takken: een zuidelijke door de Horstermeer, die vooral werd gebruikt voor zandafvoer, en een noordelijke naar de Vecht bij Uitermeer. Op de laatste werd al in 1644 een trekschuitdienst op Amsterdam geopend.[57] Het meeste zand zal in de eerste jaren zijn gewonnen, maar het gebied is nooit volledig afgegraven.[58]

Na de afgraving resteerde een vlak landschap, dat geschikt was voor landbouw maar ook voor de aanleg van geometrische tuinen. De meeste kavels vinden we later terug als buitenplaatsen. Net als in de droogmakerijen moeten we ons hier afvragen of dat vanaf het begin al de bedoeling was. Als we de ontwikkeling van dit gebied in tijdbalken vatten, wordt duidelijk dat al snel na de afzanding de eerste 'hofsteden', vaak boerderijen met een herenkamer, werden gebouwd (afb. 9).[59] Het lijkt erop dat de afzanders al vroeg, misschien zelfs al direct, plannen hadden om het gebied na afzanding in te richten voor landbouw, met boerderijen annex herenkamers (afb. 10). De bouw van echte herenhuizen begon pas veel later en toont een zeer sterke spreiding in de tijd.

Het bekendste buitenplaatsenlandschap in Nederland is wel dat langs de Vecht (afb. 11). Interessant is dat de bouw van deze reeks buitenplaatsen, hoewel een Amsterdamse aangelegenheid, begon aan de noordzijde van de stad Utrecht. Al in 1608 kocht hier de handelaar in huiden en leer Jan Jacobsz. Bal (1541-1624) de boerderij De Gouden Hoeff in Maarssen. Later zou Bal zich in toespeling op zijn beroep Huydecoper noemen. In de vier decennia nadien kochten hij en zijn zoon Joan (1625-1704) meer land in deze

9. De ontwikkeling van de buitenplaatsen in 's-Graveland (het gebied van de concessie van 1625) in tijdslijnen (Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Utrecht)

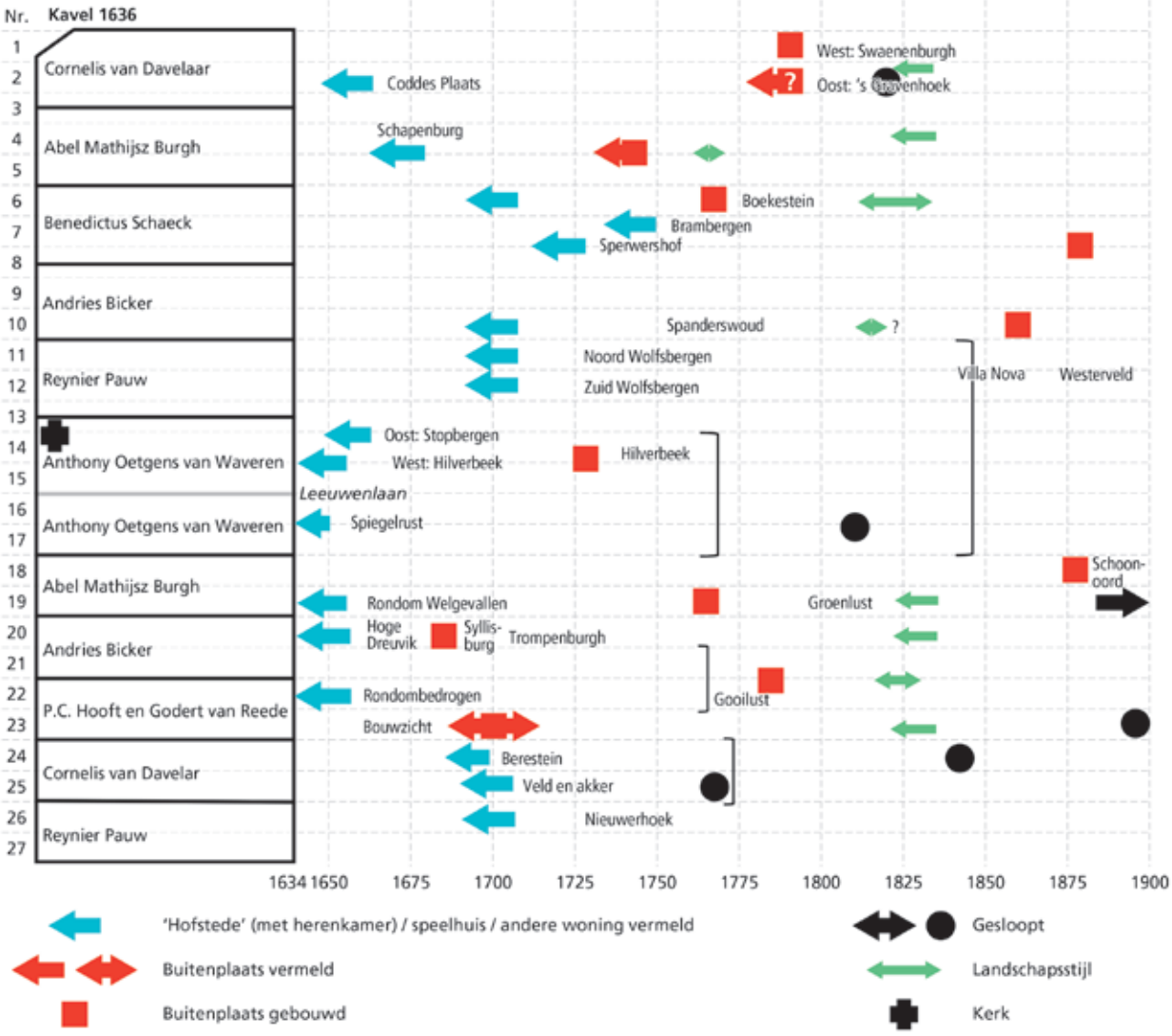

10. Brambergen in 's-Graveland biedt nog een mooi voorbeeld van een boerderij met herenkamer, 1963 (foto G.J. Dukker, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

11. Ontwikkeling van de buitenplaatsen langs de Vecht (Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Utrecht)

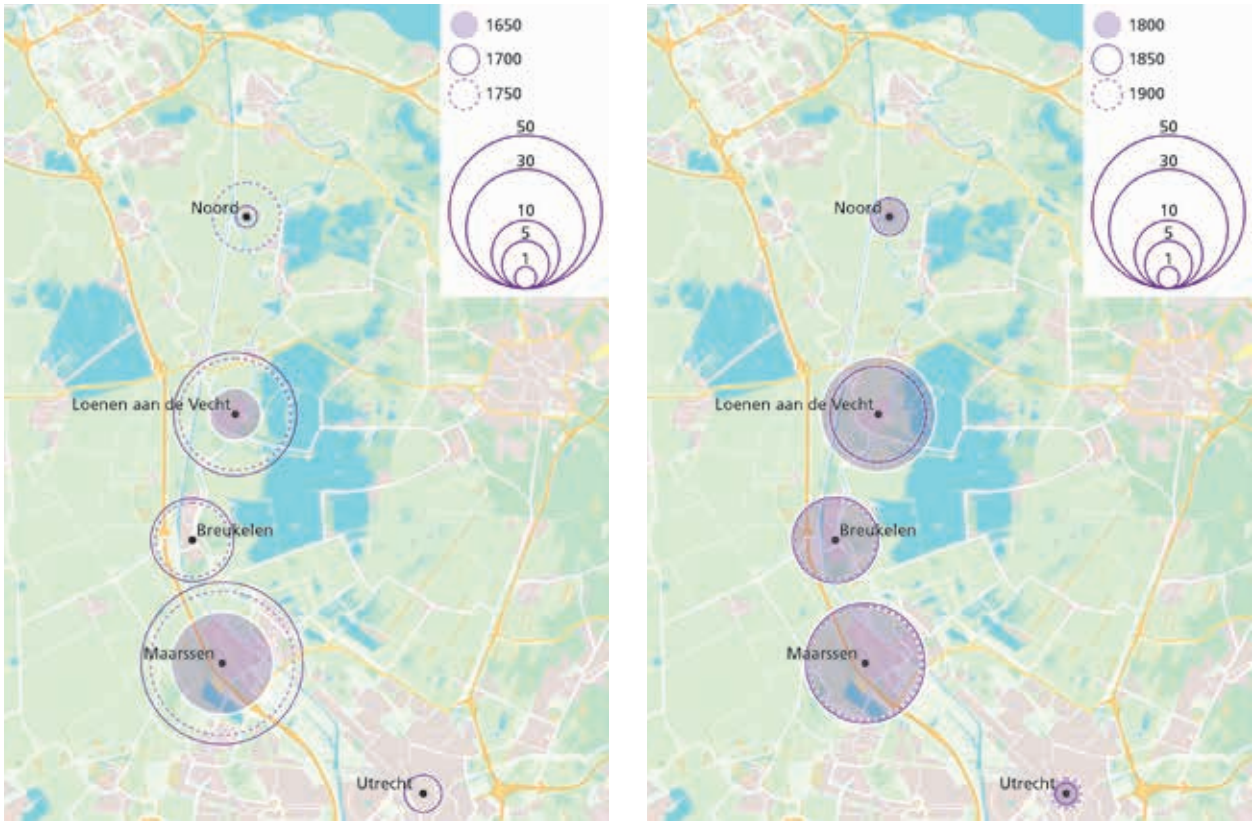

CRONE
Honderdsche Sticht
Polder
Polder
Binnen
HET GEREGHT
Polder
VAN
MYNDEN
Buyten Polder
Hollandsche Wateringe
Honderdse Molen
De Vecht
De Rivieren de Vecht
Myndse Molen
Dam in de Aa
J. COVENS en C. MORTIER
AMSTERDAM
LUSTHOOVEN

AD. N. AMAL. L. A. F. A. R.
D. MAILORIVS VICTORET M.
MAILORIA MAIORENA
FILI. F. C.
Den Anxtel
N B U R G H S
Loender Sloot
l c h e
H o l l a n t s c h e
G E R E G H T
S P o l d e r
G E R E G H T
Hollantsche Wateringe
De Gemeene Wateringe
Hollantsche Wateringe
Sloot Dyk
Palisoy
Den Optsel
Hollantsche Molen
Rivieren de Vecht
Oud over
L O E N D E R V E E N
Loender vende Molen
Wateringe

◄ 12. Kaart van Loenen met een aaneengesloten reeks buitenplaatsen, kopergravure door C.C. van Bloemswaerdt, 1727 (Universiteitsbibliotheek Utrecht)

omgeving. De laatste, die zich later Joan Huydecoper van Maarsseveen liet noemen, bouwde de Gouden Hoeff in 1629 uit tot de buitenplaats Goudestein. Veel van het aangekochte land werd verkaveld en in delen verkocht voor de aanleg van buitenplaatsen. Het was een succesvolle projectontwikkeling. De reeks buitenplaatsen die hier tot stand kwam, droeg bij aan het prestige van de al aanwezige buitens.[60]

Vanuit de oudste kern bij Maarssen werd het buitenplaatsenlint langs de Vecht uitgebreid en verdicht. De grootste dichtheid, met een aaneengesloten reeks buitenplaatsen, ontstond in Maarssen, Breukelen en Loenen. Verder naar het noorden begon de bouw van buitenplaatsen later, bleef de dichtheid geringer en werden de buitenplaatsen eerder weer afgebroken. Dat wijst erop dat de concentratie zichzelf versterkte en in stand hield (afb. 12).

Voor droogmakerijen als de Beemster, de Watergraafsmeer en de Purmer wordt vaak verondersteld dat de aanleg van buitenplaatsen al snel na droogmaking begon of zelfs al bij de droogmaking gepland was.[61] Dat beeld klopt zeker niet in alle gevallen. In de Beemster kwam de aanleg redelijk snel op gang en stonden er in 1640, een generatie na de droogleggingen (1618-1612) al 52 'heerenhuizen', waarvan er twintig als hoofdverblijf dienden en de rest alleen in de zomermaanden bewoond was. Dat aantal bleef stabiel tot het midden van de achttiende eeuw. In de tachtig jaar nadien verdwenen alle buitenplaatsen.[62]

In andere droogmakerijen kwam de bouw echter veel langzamer op gang. In de Watergraafsmeer, die droogviel in 1629, werden in de loop van de zeventiende eeuw hofsteden en buitenplaatsen gebouwd, maar volgde de grote doorbraak pas na 1700. Glaudemans vermeldt dat er op 'een zeker moment' 50 hofsteden, 31 buitenplaatsen en 53 (grotendeels openbare) pleziertuinen lagen, waarvan er slechts 14 vóór 1700 en slechts drie vóór 1651 waren aangelegd.[63]

Onlangs konden we ook voor de Purmer vaststellen dat de ontwikkeling geleidelijk verliep (afb. 13).[64] In de eerste jaren nadat de Purmer in 1622 droogviel, werden twee buitenplaatsen en een 'ridderhofstad' gebouwd, al waren er mogelijk wel al snel enkele boerderijen met herenkamers. In 1700 lagen er acht buitenplaatsen, daarna nam het aantal langzaam toe, tot in het midden van de achttiende eeuw het hoogste aantal van veertien werd bereikt. Daarna begon een geleidelijke afname, tot er in het midden van de negentiende eeuw nog maar één over was.

In Zeeland genoten de buitenplaatsen in Walcheren de grootste bekendheid. Hier ontstond een aaneengesloten reeks buitenplaatsen aan de binnenduinrand. Deze zette zich voort in een boog via Middelburg naar Vlissingen.[65] Op Schouwen-Duiveland zijn buitenplaatsen gebouwd door de stedelijke elite van Zierikzee, met een opvallende concentratie rond de plaats Noordgouwe, een dorp met op het hoogtepunt ruim dertig buitenplaatsen dat dan ook wel eens is aangeduid als Noord-Gouws Arkadia (afb. 14). Ook hier zien we dat de concentratie in de loop van de tijd zelfs sterker werd: de zeven resterende buitenplaatsen liggen in elkaars directe omgeving.[66]

In de verschillende voorbeeldgebieden die we hierboven bespraken, zien we steeds opnieuw een groei in

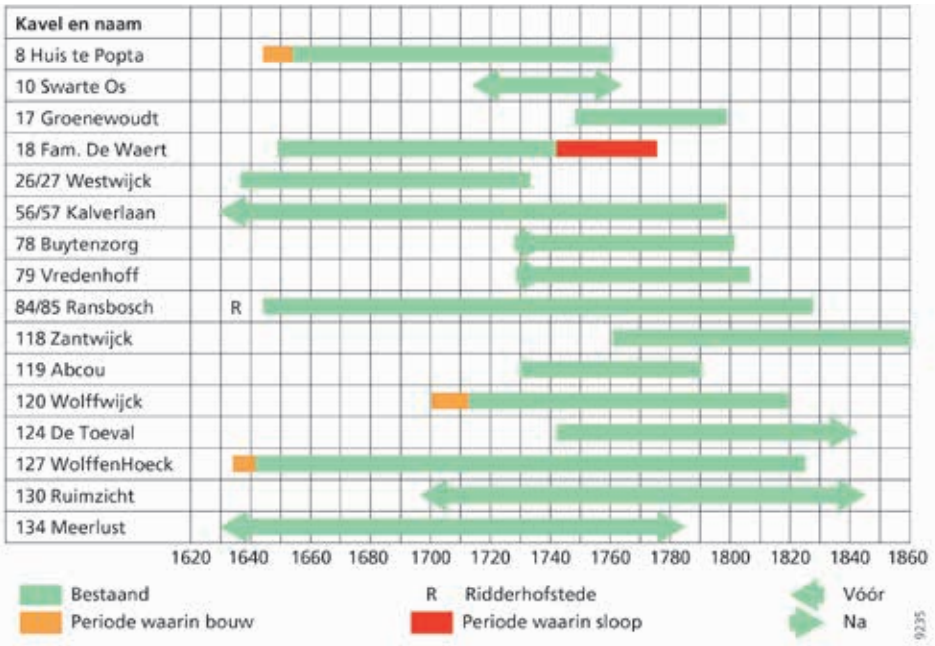

13. De buitenplaatsen in de Purmer in tijdslijnen (Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Utrecht)

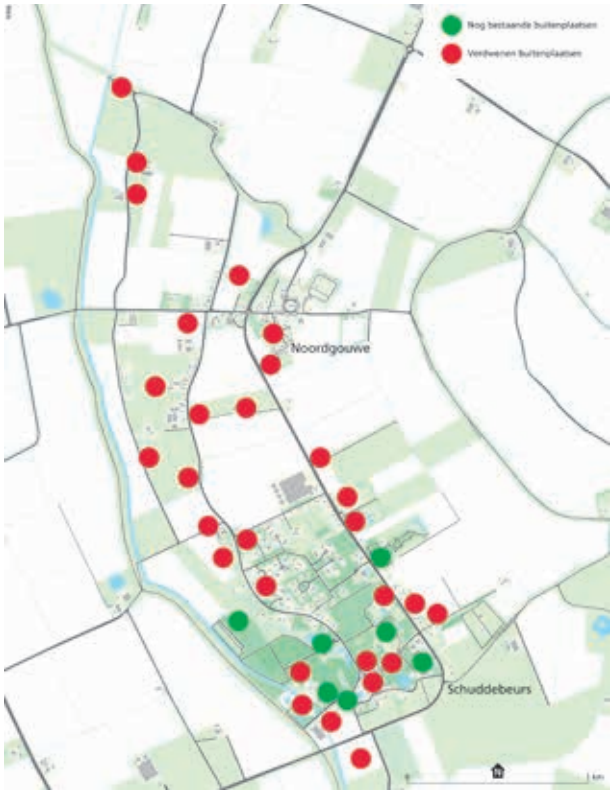

14. De buitenplaatsen rond Noordgouwe (Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Utrecht)

de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw. Na een hoogtepunt in het midden van de achttiende eeuw volgde een lange periode van verval en afbraak. Vooral in het begin van de negentiende eeuw werden grote aantallen buitenplaatsen afgebroken en nam de landbouw de polders en rivieroevers weer over.[67]

BUITENPLAATSLANDSCHAPPEN VAN DE NEGENTIENDE EN VROEGE TWINTIGSTE EEUW

Toen de bouw van buitenplaatsen in het tweede kwart van de negentiende eeuw weer op gang kwam, was de landschappelijke voorkeur veranderd. De reliëfrijke zandgronden, die lange tijd vooral negatief waren gewaardeerd, werden nu juist aantrekkelijk gevonden. Ze waren ook eenvoudiger in te richten in de landschapsstijl, die in de negentiende eeuw de overheersende mode in de tuinaanleg was. Een familie als de Huydecopers, die we al eerder tegenkwamen in de Vechtstreek, investeerde in het begin van de negentiende eeuw in buitenplaatsen bij Zeist.[68] De nieuwe eigenaren van buitenplaatsen kwamen ook in deze periode nog uit de grote steden. Op de zuidelijke Utrechtse Heuvelrug ging het om bankiers, industriëlen en oud-kolonialen.[69]

Dit gebied en de zuidelijke Veluwezoom werden in het midden van de negentiende eeuw ontsloten door spoorwegen, later aangevuld met een dicht net van tramwegen en met straatwegen. Vooral de aanleg van de spoorlijn van Amsterdam via Utrecht en Driebergen-Zeist naar Arnhem schiep de mogelijkheid om dagelijks heen een weer te reizen naar Amsterdam. Op de zuidrand van de Utrechtse Heuvelrug ontstond nu in korte tijd een aaneengesloten reeks buitenplaatsen en landgoederen, die al snel werd aangeduid als de Stichtse Lustwarande. Een vergelijkbare reeks lag op de zuidelijke Veluwezoom (afb. 15). Ook hier bestonden al middeleeuwse kastelen, deels verbonden met de jacht op de Veluwe, deels met lokale adel. In de zeventiende en achttiende eeuw werd een deel van de kastelen verbouwd tot buitenplaatsen en werden nieuwe buitenplaatsen gebouwd. In de negentiende eeuw ontstond ook hier een dichte en op sommige plaatsen aaneengesloten reeks buitenplaatsen en landgoederen.

Daarbij boden de zandlandschappen nieuwe mogelijkheden. De grote heidevelden waren lange tijd essentieel geweest voor de landbouw op de zandgronden, als weidegrond voor koeien en schapen die mest leverden die werd vermengd met heideplaggen en waarmee de vruchtbaarheid van de bouwlanden langzaam werd verbeterd. De komst van alternatieve meststoffen, zoals chilisalpeter, maakte dat de vraag vanuit de landbouw naar heidevelden in de negentiende eeuw begon af te nemen. Gemeenten begonnen stukken heide te verkopen en boerenorganisaties ('marken') werkten toe naar verdeling van de heidevelden. De boeren hadden echter geen mest en kapitaal om hun nieuwe bezit te ontginnen of te bebossen. In die omstandigheden konden rijke stedelingen voor weinig geld grote oppervlakten land kopen en de status van grootgrondbezitter verwerven.

DE NEERGANG VAN BUITENPLAATSENLANDSCHAPPEN

De meeste literatuur over buitenplaatsen gaat over de perioden van ontstaan, groei en bloei. Het proces van verdwijnen van buitenplaatsenlandschappen is veel minder onderzocht. Dat geldt zeker voor de vraag waarom sommige buitenplaatsenlandschappen beter bewaard zijn gebleven dan andere. Toch heeft ook deze fase haar eigen geografie. Van de buitenplaatsenlandschappen uit de zeventiende en achttiende eeuw

15. Landgoederen en buitenplaatsen van de Zuidelijke Veluwezoom, op basis van Storms-Smeets 2011

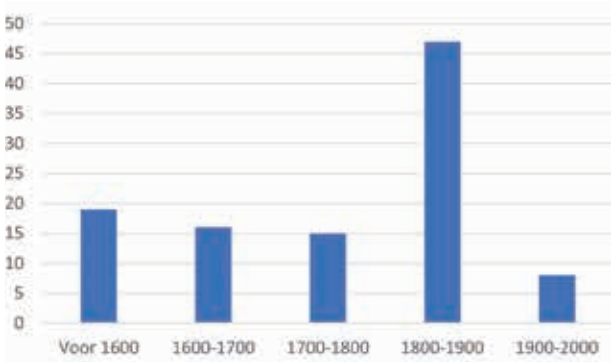

is bijvoorbeeld in delen van de Vechtstreek en 's-Graveland nog relatief veel over, terwijl die in de droogmakerijen en in Zeeland vrijwel verdwenen zijn.

De oorzaken van deze verschillen zijn nog onduidelijk. Voor iedere afzonderlijke buitenplaats en voor elk buitenplaatsenlandschap zijn wel redenen aangevoerd, zoals rond Den Haag het verdwijnen van het stadhouderlijke hof in 1795.[70] Veel buitenplaatsen die direct buiten de steden lagen zijn, nadat de steden in Nederland rond 1860 weer gingen groeien, opgeslokt door stedelijke uitbreidingen. Dat hoeft niet altijd ongunstig te zijn; veel buitenplaatsen werden in de stedelijke bebouwing geïntegreerd als stadspark. Een voorbeeld zijn de overgebleven buitenplaatsen aan de Amstel. Die vormen geen aaneengesloten buitenplaatsenlandschap meer, maar de grootste gaten waren al vóór het midden van de negentiende eeuw gevallen.

Ook het argument van de veranderde mode in tuinaanleg wordt wel genoemd: de omslag van de geometrische naar de landschappelijke tuinstijl maakte dat de voorkeur verschoof van de vlakke en welvarende landbouwgebieden naar de wildere landschappen van de stuwwallen.[71] Dat is voor nieuwe buitenplaatsen en landgoederen zeker een belangrijke factor geweest, maar het verklaart de verschillende ontwikkelingen in de oude buitenplaatsenlandschappen onvoldoende. We moeten bedenken dat de landschapsstijl al rond 1770 in Nederland werd geïntroduceerd en de eerste vijftig jaar vooral werd toegepast binnen bestaande, voordien vaak geometrisch vormgegeven buitenplaatsen. Daarbij werden vijvers gegraven en werd het materiaal gebruikt om heuvels aan te leggen. In 's-Graveland kunnen we hier een zekere ironie in zien: het buitenplaatsenlandschap dat ooit gevormd was door de randen van het Gooi af te graven en te veranderen in een vlak gebied, werd nu opnieuw vergraven om juist weer reliëf te creëren. De buitenplaatsen sloten daarmee weer logisch aan op het Gooi, dat zich in de negentiende eeuw juist ontwikkelde tot een geliefd woonoord.

De algemene tendens tot afbraak wijst er echter op dat we ons niet moeten blindstaren op de motieven van afzonderlijke groepen eigenaren, maar dat er meer structurele ontwikkelingen waren. De verslechterende economische situatie in de Republiek in de laatste decennia van de achttiende eeuw is zeker een van de hoofdoorzaken geweest. Tegelijk was de tweede helft van de achttiende eeuw juist een periode van welvaart in de landbouw, wat de concurrentie om de grond versterkte.

Het zou interessant zijn om de chronologie van de afbraak nauwkeuriger in kaart te brengen. De indruk bestaat dat de afbraak van buitenplaatsen in Zeeland in de tweede helft van de achttiende eeuw al ver voortschreed, terwijl rond steden als Amsterdam en Den Haag, die hun welvaart wat langer vasthielden, juist in de eerste decennia van de negentiende eeuw nog veel afbraak plaatsvond. Het hoogtepunt van de afbraak van buitenplaatsen in de Beemster en langs de Vecht lag in de eerste decennia van de negentiende eeuw. Voor de Purmer geldt hetzelfde, maar daar was de sloop al in de achttiende eeuw op gang gekomen.[72] In Kennemerland verdween de kleinschalige buitenplaatscultuur om ten dele plaats te maken voor veel grotere buitenplaatsen. Mogelijk speelde ook een rol dat de concurrentie met de landbouw op de vruchtbare kleigronden van de droogmakerijen en Zeeland wat sterker was dan in de veengebieden.

Van de negentiende-eeuwse buitenplaatsen lijkt meer over te zijn. De crisis van de jaren dertig heeft weliswaar een einde gemaakt aan de aanleg van buitenplaatsen, maar de bestaande buitenplaatsen, en vooral de bijbehorende parken in landschapsstijl, werden zowel door cultuur- als door natuurliefhebbers gewaardeerd. De Vereniging Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en de provinciale landschappen, met name Het Geldersch en Het Utrechts Landschap, fungeerden als vangnet wanneer particuliere eigenaren het niet meer konden bolwerken. De bos- en parkrijke omgeving maakte het ook aantrekkelijk om buitenplaatsen te 'verkavelen' voor villabouw. De Stichtse Lustwarande en de zuidelijke Veluwezoom werden daarmee bereikbaar voor de hogere middenklasse, terwijl het groene karakter redelijk bewaard bleef. Later werden de buitenplaatsen ook gewilde locaties voor bedrijven die een elitaire uitstraling wensten. Dat heeft niet altijd gunstig uitgepakt: als het bedrijf geen succes had werd de buitenplaats slecht onderhouden, had het wel succes dan verdween een steeds groter deel van het park onder nieuwbouw en parkeerplaatsen. Datzelfde gebeurde bij veel buitenplaatsen die werden ingericht als zorginstellingen.[73]

CONCLUSIE

Nederland kende in het verleden verschillende gebieden met een grote dichtheid aan buitenplaatsen. Door voor een aantal buitenplaatsenlandschappen gedetailleerde tijdslijnen op te stellen, konden we aantonen dat veel concentraties van buitenplaatsen eerder geleidelijk dan planmatig zijn ontstaan. In veel gevallen vormden deze buitenplaatsenlandschappen zich namelijk cumulatief; nieuwe buitenplaatsen werden aangetrokken door oudere. Er zijn echter ook voorbeelden van groepen buitenplaatsen die vanaf het begin een samenhang vertonen, met als mooiste voorbeeld de aanleg van de Amersfoortseweg met de aansluitende vorming van kavels voor ontwikkeling van buitenplaatsen. Belangrijke buitenplaatsenlandschappen ontstonden in de zeventiende eeuw en bereikten hun hoogtepunt in het midden van de achttiende eeuw. Het meest uitgestrekte buitenplaatsenlandschap lag in een ruime cir-

kel rond Amsterdam, andere bevonden zich rond de andere grote steden en op Walcheren. De meeste waren goed bereikbaar over water, maar landtransport was belangrijker dan vaak wordt aangenomen. Na het midden van de achttiende eeuw volgde een lange periode van neergang, met vooral in de decennia rond 1800 grootschalige afbraak. Nadien ontstonden weer nieuwe buitenplaatsenlandschappen, maar nu vooral aan de randen van de Utrechtse Heuvelrug en de zuidelijke Veluwe en ontsloten door spoorlijnen en straatwegen.

Vooral de buitenplaatsenlandschappen van de zeventiende en achttiende eeuw zijn van internationaal belang. Enkele daarvan zijn nog goed herkenbaar. De mooiste voorbeelden zijn wel die langs de Vecht en die van 's-Graveland.

Buitenplaatsenlandschappen vragen om een regionale aanpak, die de laatste jaren langzaam vorm krijgt. De aandacht voor – en de bescherming van – buitenplaatsen heeft een ontwikkeling doorgemaakt waarbij steeds meer naar de grote samenhangen werd gekeken. Was de aandacht aanvankelijk gericht op de huizen, vanaf de jaren zeventig is er groeiende belangstelling voor de bijbehorende tuinen en parken. In die tijd beschreef Van der Wyck al de noodzaak om nog verder te kijken, naar buitenplaatsen in hun omgeving en naar groepen buitenplaatsen. Pas in de eenentwintigste eeuw werkte dat door in beleid voor respectievelijk buitenplaatsbiotopen en buitenplaatszones. De term buitenplaatsenlandschappen, die in de afgelopen jaren steeds meer ingang vindt, maakt duidelijk dat onderzoek en bescherming nog een stap verder moeten gaan door zich te richten op samenhangende groepen buitenplaatsen. Die zouden als één landschappelijk ensemble moeten worden gezien.[74] Meer dan afzonderlijke buitenplaatsen zijn deze samenhangende buitenplaatsenlandschappen dragers van de landschappelijke kwaliteit.

NOTEN

1 Het citaat in de titel is afkomstig van J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets*, Haarlem 1941, 174.

2 www.kastelen.nl/kastelen-nieuws-nks.php onder 15-11-2019 (geraadpleegd 22 juli 2021).

3 Y. Kuiper, 'Onderzoek naar de buitenplaats in de Gouden Eeuw. Een vogelvluchtperspectief', in: Y.B. Kuiper en B. Olde Meierink (red.), *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek*, Hilversum 2015, 12-41, 17; F. Vogelzang, 'Buitenplaatsen als exportproduct? Een relatie tussen Italië, de Zuidelijke Nederlanden en de Republiek', *Kasteel & Buitenplaats* 16 (2014) 47, 3-8; F. Vogelzang, 'Het nuttige en het aangename. Buitenplaatsen als investering?', *Kasteel & Buitenplaats* 17 (2015), 48, 3-8. Toch zou naar de rol van belegging in landbouwgrond nog eens goed moeten worden gekeken: de meeste buitenplaatsen in de Noordelijke Nederlanden werden gebouwd in de periode 1650-1750, toen dergelijke beleggingen juist minder lucratief waren door de lage prijzen voor landbouwproducten.

4 Vogelzang 2014 (noot 3).

5 M. van den Broeke (red.), *Buitenplaatsen in het Westland. Met smaak en tot voordeel aangelegd*, Heemstede 2018, 14-15.

6 M. van den Broeke m.m.v. S. den Haan, *Buitenplaatsen in Noordgouwe. Hofsteden, lusthoven en landhuizen*, Delft 2014, 12.

7 Deze 'laantjes' zijn beschreven door J.D.H. Harten, 'Stedelijke invloeden op het Hollandse landschap in de 16de, 17de en 18de eeuw', *Holland* 10 (1978), 114-134, 118-119.

8 M. van den Broeke, *'Het pryeel van Zeeland'. Buitenplaatsen op Walcheren 1600-1820*, Hilversum 2016, 27-28. Bertram gebruikt de term hofstede voor een huis met tuin buiten de bebouwde kom. De term buitenplaats is voor hem specifieker: een hofstede die als zomerverblijf in gebruik is bij een stedeling en die is ingericht voor recreatie. C. Bertram, 'Groenendaal als cultuurhistorische schatkamer. Buitenplaatsen tussen Heemstede en De Glip, 1600-1913', in: *Groenendaal, van buitenplaats tot wandelbos*, Heemstede 2013, 69-119, 70.

9 Bij grondstoffenwinning gaat het voorbeeld om afzandingen, die elders in dit artikel aan bod komen. Langs de Oude Rijn was er ook een verband tussen buitenplaatsen en kleiwinning: G. van Oosterom, 'Deftig wonen aan de Oude Rijn. De rol van kleiwinning op de ontwikkeling van een vergeten buitenplaatslandschap', *Het Nederlands Landschap. Tijdschrift voor Landschapsgeschiedenis* 34 (2016) 1, 12-21.

10 J. Finch en K. Giles, *Estate landscapes. Design, improvement and power in the post-medieval landscape*, Woodbridge 2007; J. Finch, K. Dyrmann en M. Frausing (red.), *Estate landscapes in northern Europe*, Aarhus 2019, 13-14.

11 G.A. Verschuure-Stuip, 'De buitenplaatsbiotoop of landgoedbiotoop. Nieuwe allianties in de bescherming van buitenplaatsen en landgoederen' (Zuid-Holland en Utrecht), *Vitruvius* nr. 33 (2015), 18-23. Voor beide provincies is de biotoop een instrument voor de bescherming van samenhangende buitenplaatsen en landgoederen.

12 H. Ronnes, *Bij nader inzien, de Nederlandse buitenplaats. Tussen herinnering, vergetelheid en ongemak*, Groningen 2019, 4-5.

13 Van der Wyck gebruikte hiervoor de term buitenplaatslandschap. De meervoudsvorm wordt recentelijk ook vaker gebruikt. Zie bijvoorbeeld: B. Olde Meierink, 'Buitenplaatslandschappen', *Kasteel & Buitenplaats* 19 (2017) 58, 22-29; S. Nijhuis, 'GIS-toepassingen in onderzoek naar buitenplaatsenlandschappen', *Bulletin KNOB* 115 (2016) 3, 147-164; G. Verschuure-Stuip m.m.v. H. Renes, 'Hollandse buitenplaatsenlandschappen. Buitenplaatsen en hun relatie met het landschap (1609-1672)', in: Kuiper en Olde Meierink 2015 (noot 3), 42-65.

14 Verschuure-Stuip en Renes 2015 (noot 13), 50. Een buitenplaatsenlandschap verschilt van een landgoederenlandschap omdat het laatste, waarin huis en tuin omringd worden door de bijbehorende boerderijen, velden en bossen, alleen al daardoor verspreid in het landschap liggen. Is het bij een buitenplaatsenlandschap vooral de aaneenschakeling huizen en tuinen die een gevoel van samenhang oproepen, bij een landgoederenlandschap zijn dat de parken, bossen en landgoedboerderijen.

15 Olde Meierink 2017 (noot 13).

16 D. Blom, 'Buiten in een stadslandschap. "Welk een moed om op zoo groote schaal bosch en park aan te leggen"', in: *Buitenplaatsen. Jaarboek Monumentenzorg 1998*, Zwolle/Zeist 1998, 84-95.

17 Olde Meierink 2017 (noot 13); F. Vogelzang, 'De zoektocht naar de Stichtse Lustwarande', *Oud-Utrecht* 94 (2021) 4, 9-13. De wandelende dominee Jacobus Craandijk paste de term lustwarande toe op de omgeving van Wassenaar, op Walcheren en op de Zuidelijke Utrechtse Heuvelrug: J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, delen 5, Haarlem 1880, en 6, Haarlem 1882.

18 E. Storms-Smeets (red.), *Gelders Arcadië. Atlas van een buitenplaatsenlandschap*, Utrecht 2011; A. Loosjes Pz., *Hollands Arkadia, of Wandelingen in de Omstreeken van Haarlem*, Haarlem 1805; R.J. Ligthelm, *De Kralingse buitenplaatsen van de 16e tot de 21e eeuw. Een vergeten Arcadië*, Woudrichem 2020; C. Bertram, *Noord-Hollands Arcadia. Ruim 400 Noord-Hollandse buitenplaatsen in tekeningen,*

prenten en kaarten uit de Provinciale Atlas Noord-Holland, Alphen aan den Rijn 2005; M. Glaudemans, *Amsterdams Arcadia. De ontdekking van het achterland*, Nijmegen 2000.

19 H. Renes, 'Wildparken. Landschappen van jacht en wildbeheer in internationaal perspectief', in: Y. Kuiper e.a. (red.), *De jacht. Een cultuurgeschiedenis van jager, dier en landschap*, Hilversum 2021, 216-246.

20 Jan de Marre gebruikte in 1740 de term lustwaranden voor de omgeving van Batavia; A. Zuiderweg, '"Lustwaranden van aanminnelyken zwier". Bataviase thuynen', *Cascade* 19 (2010) 1, 23-34. Enkele jaren later besprak de Tegenwoordige Staat de omgeving van Honselaarsdijk als volgt: 'De *Lustwaranden* rondsom dit Hof zyn zeer fraai. Behalve eene ruime wildbaan, vogelgaarde en oranjehuis, zijn hier schoone Dreeven en Lustbosschen ...'; *Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden* 6 (1746), 595. In de laatste beschrijving worden nog de jachtlandschappen als eerste genoemd, maar rond Batavia gaat het vooral over de tuinen rond de stad.

21 whc.unesco.org/uploads/nominations/899.pdf.

22 Olde Meierink 2017 (noot 13).

23 R. Mulder, *Op afbraak. De sloop van buitenplaatsen in de periode 1780-1830*, Utrecht 2006 (doctoraalscriptie Taal- en Cultuurstudies), 9.

24 Glaudemans 2000 (noot 18), 74.

25 Van den Broeke 2016 (noot 8), 34, 400.

26 Glaudemans 2000 (noot 18), 184. Tegenwoordig zijn er nog 552 officieel erkende buitenplaatsen over: R.W.C. Dessing, *De Amsterdamse buitenplaatsen. Een vergeten stadsgeschiedenis*, Utrecht 2015, 7.

27 Bij een onderzoek in het oudste kadaster van Amby, een dorp bij Maastricht met een reeks van buitenplaatsen, bleek bijvoorbeeld een opvallend groot aantal hoveniers in het dorp te wonen: H. Renes, 'De terrassen aan de oostzijde van Maastricht. Mens en landschap in Amby, Heer en Heugem', in: G.D. Majoor e.a. (red.), *Natuurlijk Maastricht. Compacte stad in een weids landschap*, Maastricht 2020, 98-115.

28 Zie bijvoorbeeld R. van der Laarse, 'Amsterdam en Oranje. De politieke cultuur van kasteel en buitenplaats in Hollands Gouden Eeuw', in: Kuiper en Olde Meierink 2015 (noot 3), 68-95. Voor groepen buitenplaatsen die gedomineerd worden door een enkele architect, zie E. van der Laan-Meijer, *Het handschrift van L.P. Roodbaard. Ontwerpprincipes van Noord-Nederlandse landschapsparken tot 1850*, in voorbereiding.

29 Bertram 2005 (noot 18), 7.

30 H. de Leth (tekeningen) en M. Brouërius van Nidek (tekst), *Het zegenpralent Kennemerlant, vertoont in veele heerelyke gezichten van deszelfs voornaemste lustplaetzen, adelyke huizen, dorp- en stede-gebouwen*, Amsterdam 1629.

31 Bertram 2005 (noot 18), 7.

32 R. van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, Lochem 1948; R. van Luttervelt, *De Stichtse Lustwarande*, Amsterdam 1949.

33 H. Tromp en J. Six, *De buitenplaatsen van 's-Graveland*, Zeist 1975.

34 H.W.M. van der Wyck, 'Voorstellen tot inventarisatie en klassificatie ter bescherming van buitenplaatsen en historische landschappen', *Groen* 33 (1977) 2, 41-50; H.W.M. van der Wyck, 'Het historische landschap van de oostelijke Veluwezoom en Rosendael', in G.G.[L.] Steur e.a. (red.), *Acht zwerfstenen uit het Gelders landschap*, Arnhem 1979, 71-116, hierin 72 (kaart) en 76 (term buitenplaatsenlandschap). De kaart maakte deel uit van een atlas, die echter onvoltooid is gebleven.

35 Voorgangers zijn bijvoorbeeld de concentraties van minilandgoederen rond het machtscentrum van de Utrechtse bisschop: J. van Doesburg e.a., 'Kastelen in middeleeuwse veenontginningen', *Tijdschrift voor Historische Geografie* 2 (2017) 4, 212-230. Zie ook Vogelzang 2014 (noot 3) en R. Meischke, 'Buitenverblijven van Amsterdammers voor 1625', *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 70 (1978), 82-106.

36 R.E. de Bruin, 'Leven als een edelman. Kasteelbezit van Utrechtse burgers en patriciërs, 1600-1850', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 2009, 67-108.

37 Glaudemans 2000 (noot 18), 58.

38 J. van Geest en R. Sierksma (red.), *Verloren Uitzicht. Bloei en teloorgang van het Wijkermeer*, Amsterdam 2002.

39 Glaudemans 2000 (noot 18), 91.

40 J. Schuyf, 'De Huydecopers als projectontwikkelaars in Maarssen', in: J.E. Abrahamse e. a. (red.), *Het landschap beschreven*, Hilversum 2021, 169-176, 171.

41 H. Rijken, *De Leidse Lustwarande; de geschiedenis van de tuinkunst op kastelen en buitenplaatsen rond Leiden, 1600-1800*, Leiden 2005; S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1988, 298.

42 Van den Broeke 2018 (noot 5), 21.

43 Van den Broeke en Den Haan 2014 (noot 6), 10-11.

44 A.G. van der Steur, 'De afzanding van de Hollandse binnenduinen in de 17e eeuw', *Contactblad Regionale en Locale Geschiedenis* 1 (1968) 58-62; Bertram 2013 (noot 8), 69-73.

45 Glaudemans 2000 (noot 18); Ronnes 2019 (noot 12), 20.

46 A. Neuteboom, *De Haarlemse buitenplaats in het stadsbeeld, toen en nu* (MA-thesis VU, Amsterdam 2019)

47 Rijken 2005 (noot 43).

48 R.J. Ligthelm, *De Kralingse buitenplaatsen van de 16e tot de 21e eeuw. Een vergeten Arcadië?*, Woudrichem 2020.

49 C.J. van Rossum, *'De voornaamste vermaaken der Dordtenaaren'. Een studie naar de opkomst en neergang van de buitenverblijven op het Eiland van Dordrecht (1600-1832)*, Beneden-Leeuwen 2017.

50 Bertram 2013 (noot 8), 75-77, 79, 82.

51 Van den Broeke 2018 (noot 5), 22. De kaart van Kruikius (1712) toont in het Westland zo'n honderd buitenplaatsen, waarvan er vijftig met naam worden vermeld: Van den Broeke 2018 (noot 5), 35.

52 De Bruin 2009 (noot 37).

53 J.D.H. Harten, 'Landhuizen en buitenplaatsen', in: J.D.H. Harten e. a. (red.), *De tuin van Utrecht. Geschiedenis en waarden van het landschap in het landinrichtingsgebied Groenraven-Oost*, Utrecht 1992, 43-68; H.M. van den Berg, 'De plaats waarop gij woont had gewijde bestemming. Buitenplaatsen op het terrein van middeleeuwse kloosters', in: W. Denslagen e.a. (red.), *Bouwkunst. Studies in vriendschap voor Kees Peeters*, Amsterdam 1993, 63-75; H.M.J. Tromp, *Buitenplaatsen bij De Bilt. Vollenhoven, Houdringe en Beerschoten*, Zeist 1980; H. Renes, 'De Uithof vóór De Uithof', *Oud-Utrecht* 84 (2011), 35-39. Naast de genoemde buitenplaatsen is ook Sandwijck in De Bilt gesticht op land dat tot de abdij Oostbroek had behoord: H.M.J. Tromp, *Sandwijck bij De Bilt*, Zeist 1980.

54 E. Storms-Smeets, 'Gelders Arcadië. Landgoederen en buitenplaatsen', in: Storms-Smeets 2011 (noot 18), 32-39, 33.

55 Van den Broeke 2016 (noot 8), 60-67; H.M. van den Berg 1993 (noot 53).

56 J.E. Abrahamse, '"Wegh der weegen." Ontwerp en aanleg van de Amersfoortseweg. Een zeventiende-eeuws landinrichtingsproject door Jacob van Campen', *Flehite, Historisch Jaarboek voor Amersfoort en Omstreken* 7 (2006), 73-97; J.E. Abrahamse en R. Blijdenstijn, *Wegh der weegen. De ontwikkeling van de Amersfoortseweg 1647-2010*, Utrecht/Amsterdam 2010; J.E. Abrahamse, 'A Roman road in the Dutch Republic. Jacob van Campen's "Via Appia" in the countryside of Utrecht', *Journal of the Society of Architectural Historians* 70 (2011) 4, 442-465.

57 Olde Meierink 2017 (noot 13); J.D.H. Harten, 'De genese van het Gooise cultuurlandschap', *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift* 10 (1976), 93-116; J.D.H. Harten, 'De Nederlandse buitenplaats', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 16 (1998), 178-187; U.M. Mehrtens, *'s-Graveland en zijn buitenplaatsen*, Zeist 1985.

58 J.L. Kloosterhuis, 'Zandafgraving in het Gooi', *Boor en Spade* 8 (1955), 126-131.

59 Over de problemen met de term 'hofstede' zie boven. In 's-Graveland gaan we ervan uit dat de 'hofsteden' uit de eerste fase boerderijen met herenkamers waren.

60 Schuyf 2021 (noot 40); J. Simonis, J. Kottman en H. van Bemmel (red.), *Elsenburg, de verdwenen buitenplaats. Het ontstaan van het buitenleven aan de Vecht*, Hilversum 2020.

61 Van der Laarse 2015 (noot 28), 80.

62 K. Bossaers, 'Buitenplaatsen in de Beemster', *De Nieuwe Schouwschuit. Tijdschrift*

van het Historisch Genootschap Beemster 6 (november 2008), 17-20. Een aantal 'plaijsirhuijsen' komt ook al voor in de verponding van 1633: C.L. Nijst en L. den Boon, *Geluk in de Beemster. Onderzoek naar buitenplaatsen, eendenkooien en molengangen*, Alkmaar 2012. Katja W.J.M. Bossaers heeft een website onderhouden met gedetailleerde gegevens over buitenplaatsen in de Beemster. Na haar overlijden in 2019 is die website echter verdwenen.

63 Glaudemans 2000 (noot 18), 81-90.

64 H. Renes, 'Water en buitenplaatsen', in: C. Gietman e. a. (red.), *Huis en habitus; over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen*, Hilversum 2017, 98-113. De gegevens voor de Purmer zijn gebaseerd op het boek van C. Boschma-Aarnoudse, *Buitenplaatsen in de Purmer. Investeren en buiten leven in een Noord-Hollandse polder*, Wormerveer 2015.

65 Van den Broeke 2016 (noot 8), met een overzichtskaart met 139 buitenplaatsen op de binnenzijde van het omslag.

66 Van den Broeke en Den Haan 2014 (noot 6); M. van den Broeke, 'Buitenplaatsen in Noordgouwe, 1820-1940. Notabele levensvormen van het Zierikzeese patriciaat', in: C. Gietman e.a. (red.), *Huis en habitus. Over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen*, Hilversum 2017, 269-283.

67 Mulder 2006 (noot 23); R. Mulder, 'Herfsttij der buitenplaatsen', *Jaarboekje van het Oudheidkundig Genootschap 'Niftarlake'* (2006), 39-56.

68 R. Blijdenstein [Blijdenstijn], 'Negentiende- en vroeg twintigste-eeuws tuinstijlen in zuid-oost Utrecht', in: K.M. Veenland-Heineman (red.), *Tuin & park. Historische buitenplaatsen in de provincie Utrecht*, Utrecht 1992, 43-58.

69 Vogelzang 2021 (noot 17), 11.

70 Van den Broeke 2018 (noot 5), 41-44.

71 Zie bijvoorbeeld Olde Meierink 2017 (noot 13).

72 Mulder 2006 (noot 23).

73 Zie onder meer Bertram 2005 (noot 18), 8-9.

74 G. Verschuure-Stuip, *Welgelegen. Analyse van Hollandse buitenplaatsen in hun landschappen (1630-1730)*, Delft 2019, 41-60.

PROF. DR. J. RENES (1954) is historisch-geograaf en emeritus-hoogleraar Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij is redactielid van het *Tijdschrift voor Historische Geografie* en het *Journal of European Landscapes* en voorzitter van het Netwerk Historisch Cultuurlandschap. Zijn publicaties gaan veelal over historische landschappen en erfgoed in Nederland en Europa.

ESTATE LANDSCAPES IN THE NETHERLANDS

'VAST SWATHES OF THE COUNTRYSIDE WERE COVERED WITH COUNTRY HOUSES'

HANS RENES

In the past, country house research was mainly concerned with individual houses and gardens. Yet, as early as the seventeenth and eighteenth centuries, so many country houses were being built around the major cities that they came to define the landscape. Genuine estate landscapes took shape along several rivers (Amstel, Vecht), along the inner edge of coastal dunes, and on newly reclaimed land. In the middle of the seventeenth century, the rivers were augmented with a network of barge canals and soon they too were lined by a belt of country houses. The greatest density of country houses was to be found around Amsterdam, but other big cities in the provinces of Holland and Zeeland had their fair share as well. Access was mostly by water, but in some areas, especially in Zeeland, country roads performed this role. The majority of country houses were built on or next to a farm, which generally continued to exist and, in many cases, survived the country house.

In a few areas, the evolving density of country houses has been traced in a detailed chronological record. In most cases it reveals progressive growth towards a high point in the first half of the eighteenth century, after which a gradual decline sets in. However, in a number of areas growth was much more rapid, in particular along the River Vecht.

Sustained growth was followed by decline. In the final decade of the eighteenth century and the first decade of the nineteenth, large numbers of country houses were demolished and in many instances the land reverted to agriculture production. It appears that the decline set in earlier in Zeeland than in Holland, but regional differences in decline are not yet entirely clear.

The second quarter of the nineteenth century saw the construction of a new generation of country houses, especially in the undulating sandy areas of the Utrechtse Heuvelrug and the southern part of the Veluwezoom, where railway lines provided access. The owners of this new crop of country houses laid out their gardens in the English landscape style. They also bought up vast, neighbouring heathlands from local councils or farmers and planted them with trees. As a result, these country houses are quite different in character from those of the earlier period.

In the past the concentrations of country houses dominated the landscape and even today, wherever they have survived to a substantial degree they continue to represent an important landscape quality. As such, protection and management should not be confined to individual country houses but should extend to groups of country houses and their interrelationships (in the form of visual axes, for example). In recent years, a number of provinces have already set a good example by formulating policies for country house biotopes and linear estate landscapes.

Een van de trends in het huidige buitenplaatsenonderzoek is de aandacht voor de landschappelijke context van buitenplaatsen.[1] De vanzelfsprekende nadruk op het hoofdhuis en de tuin maakt steeds vaker plaats voor een benadering die ook de wijdere omgeving (dorp, natuur, stad, infrastructuur, boerderijen, kerken, andere buitenplaatsen) in het onderzoek betrekt of als onderwerp heeft.[2]

PAGINA'S 24-32

NEDERLANDS ONDERZOEK NAAR DE BUITENPLAATS EN HET LANDSCHAP

STAND VAN WETENSCHAP EN VOORUITBLIK

HANNEKE RONNES

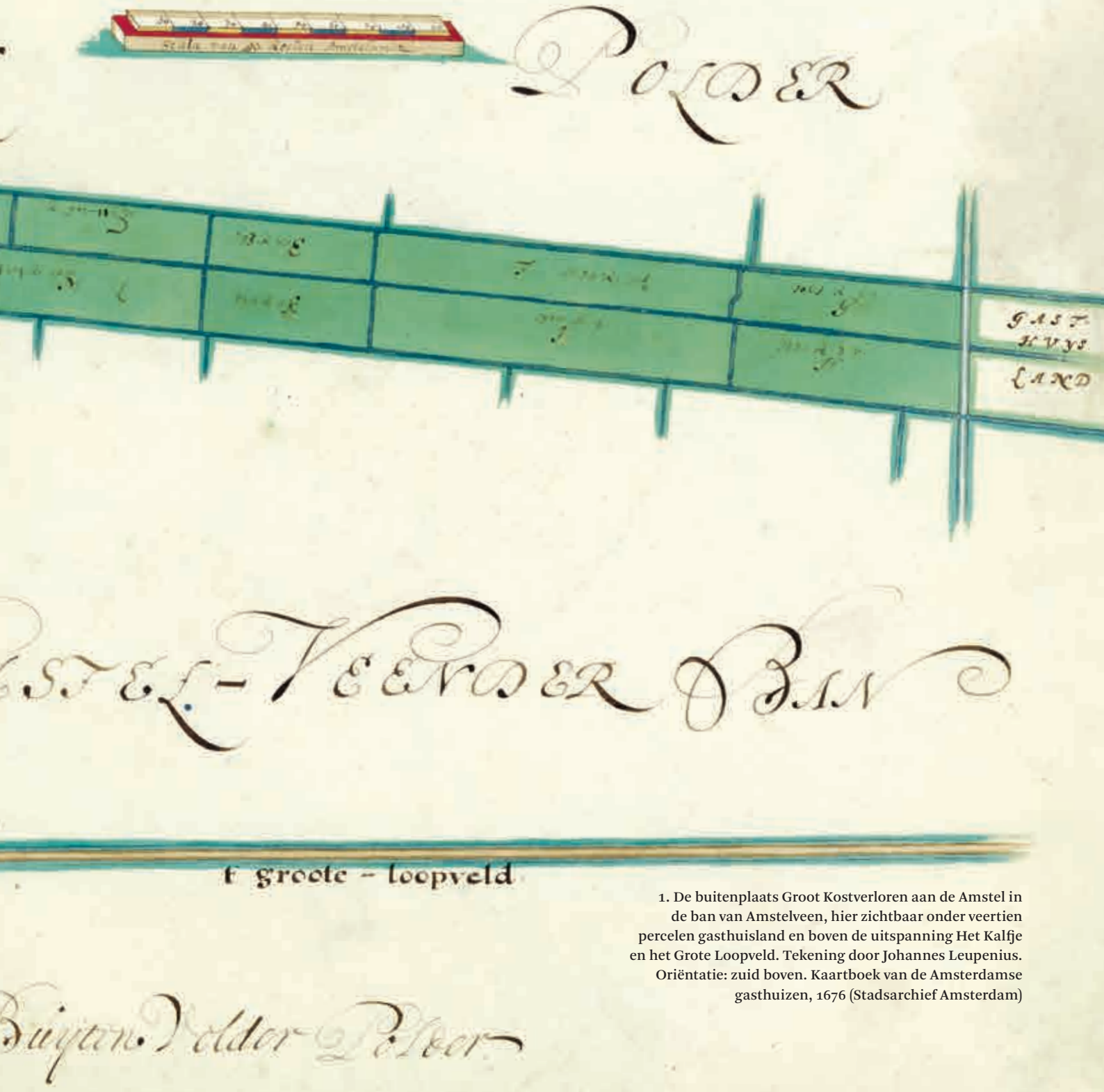

1. De buitenplaats Groot Kostverloren aan de Amstel in de ban van Amstelveen, hier zichtbaar onder veertien percelen gasthuisland en boven de uitspanning Het Kalfje en het Grote Loopveld. Tekening door Johannes Leupenius. Oriëntatie: zuid boven. Kaartboek van de Amsterdamse gasthuizen, 1676 (Stadsarchief Amsterdam)

De aandacht voor de landschappelijke context van buitenplaatsen is – naast de grotere reikwijdte van de onderzochte perioden en onderwerpen en het groeiende aantal proefschriften – een van de tekenen dat buitenplaatsonderzoek rijpt. Hoewel deze benadering niet nieuw is, heeft ze onmiskenbaar momentum. Vooral vanuit de Rijksuniversiteit Groningen, de Technische Universiteit Delft en de Vrije Universiteit Amsterdam verschijnen regelmatig publicaties over het buitenplaatslandschap; ook zijn er een aantal productieve stichtingen en verenigingen, zoals In Arcadië en het Gelders Genootschap, die onderzoek doen naar de buitenplaats en het landschap en over dit onderwerp publiceren.

VOORGESCHIEDENIS

Henri van der Wyck was een van de eersten die, met het oog op de toekomstige bescherming van historische buitenplaatsen, heel nadrukkelijk zijn vizier richtte op het (verdwijnende) landschap rondom dit type erfgoed. Hij propageerde vanaf de jaren 1970 ten aanzien van de buitenplaats de studie van het 'ensemble' van architectuur, interieur en park, dat zich uitstrekte tot in de natuurgebieden waarvan de buitenplaats 'het verlengstuk' was. Van der Wyck muntte de term 'buitenplaatslandschap', dat hij beschouwde als het landschap dat 'door een aantal buitenplaatsen bepaald wordt', maar ook als 'het decor waartegen de buitenplaatsen zich aftekenen en waarin zij tot hun recht kwamen'.[3] Een vroeg artikel (1976) waarin het landschap centraal stond, van Pim van Tent, ging in op de vraag welke factoren van invloed zijn geweest op het ontstaan van clusters van buitenplaatsen zoals aan de Vecht.[4] Veel navolging kreeg deze geografische benadering niet. Dat gebeurde pas na de verschijning in 1996 van een veel geciteerd artikel van Hans Renes over de verwevenheid van het kasteel of de buitenplaats met het omringende landschap.[5] Dit artikel en andere publicaties van Renes over het onderwerp, maar ook zijn actieve betrokkenheid bij de door Jan Kolen geïntroduceerde 'landschapsbiografie', hebben aanzienlijk bijgedragen aan de huidige populariteit van de landschappelijke benadering van de buitenplaats.[6]

Deze populariteit kan niet alleen worden verklaard vanuit (historisch-)geografisch perspectief. De archeologie, waarbinnen landschapsstudies vanaf de jaren 1980 steeds belangrijker werden, speelde ook een rol. Vanuit de Nederlandse archeologie pleitte Hans Janssen al vroeg voor een 'integrale benadering', die de interdisciplinaire studie van het kasteel – met aandacht voor de economische, sociale en politieke geschiedenis – centraal zou stellen en naast de hoofdburcht ook de directe omgeving van het kasteel zou onderzoeken.[7] Vanuit Engeland stimuleerden de archeologen David Austin, Oliver Creighton en Matthew Johnson onderzoek naar 'the elite landscape'. Austin zette de toon met twee lezingen in de jaren 1980 en '90. In de eerste benadrukte hij de symbiose van kastelen en hun directe (sociaal-economisch-landschappelijke) omgeving, en de invloed van een al bestaand landschap op de locatiekeuze voor een kasteel.[8] De tweede lezing was nog vernieuwender. Austin zette hierin zijn these uiteen dat het fysieke landschap door verschillende actoren (boer, bediende of eigenaar) anders werd gepercipieerd en beleefd.[9] Een kleine twintig jaar later borduurde Creighton voort op met name de eerste lezing van Austin met de boeken *Castles and landscapes. Power, community and fortification in medieval England* en *Designs upon the land. Elite landscapes of the Middle Ages* en een historiografisch artikel.[10] Het was echter vooral Matthew Johnson die met zijn boek *Behind the castle gate* (2002) Nederlandse kastelenstudies een tijdlang voorbij de 'gatehouse' het landschap in duwde.[11]

TOPOGRAFIE EN VESTIGINGSFACTOREN

De topografische situering van de buitenplaats stond al centraal in Van der Wycks regionale atlassen van Overijssel en de Veluwe.[12] Dit type onderzoek kreeg een vervolg in de verschillende eenentwintigste-eeuwse polderatlassen met reconstructies van het historische landschap inclusief buitenplaatsen en buitenplaatsclusters.[13] De kracht van deze publicaties ligt voor een groot deel in de visuele weergave van de geografische spreiding van buitenplaatsen en de ligging van buitenplaatsen ten opzichte van elkaar en andere (culturele of natuurlijke) landschapselementen (afb. 1).[14] In een aantal opzichten doen deze atlassen denken aan de traditionele regiostudies die de typische buitenplaatsgebieden inventariseerden en beschreven, zoals de twee vroege en mooie voorbeelden *De buitenplaatsen aan de Vecht* van Remmet van Luttervelt en *De buitenplaatsen van 's-Graveland* van Heimerick Tromp en Jacob Six.[15] Ben Olde Meierink noemde in 2017 dit soort clusters 'buitenplaatsbiotopen', die volgens hem vaak bewust zijn gecreëerd als utopische gesamtkunstwerken en verwantschap vertonen met de vroege villaparken.[16] Vergelijkbaar met deze buitenplaatsbiotopen zijn de verschillende 'landgoederenzones' die tegenwoordig worden onderscheiden, zoals de Stichtse Lustwarande, de Lustwarande in Friesland en Groningen, de landgoederenzone Gelders Arcadië en de landgoederenzone Wassenaar-Voorschoten-Leidschendam-Voorburg. In Olde Meierinks studie naar de buitenplaatsbiotoop stonden historisch onderzoek en conceptualisering centraal; bij de landgoederenzones gaat het eerder over regio's die in bestuurlijke-juridische zin fungeren als beschermd dorpsgezicht (Wassenaar), instrumenteel zijn in de toerismebranche (Friesland en Groningen), of de '(her)ontwikkeling' van de buitenplaatsen en de

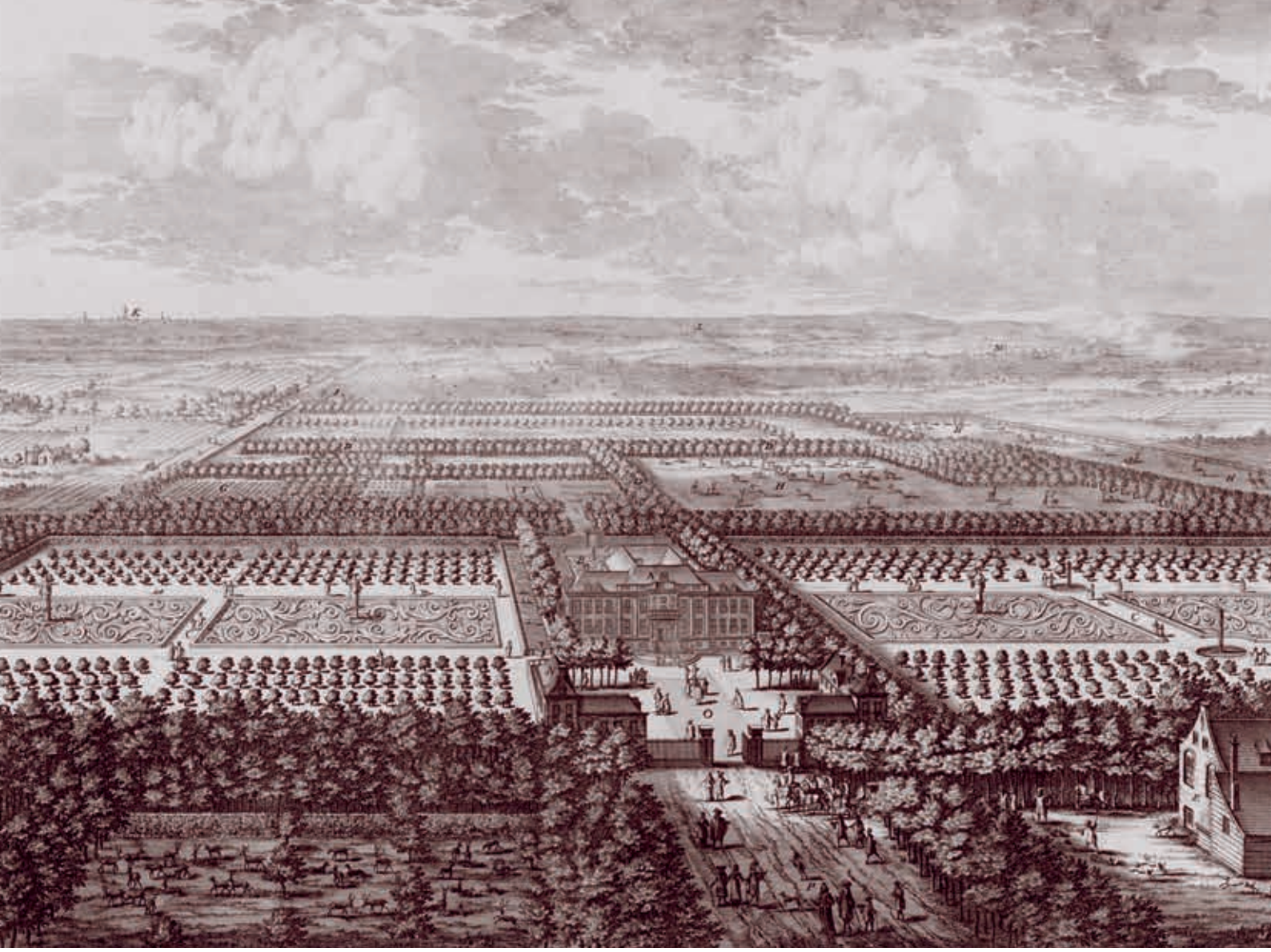

2. Vogelvlucht van Soestdijk waarop behalve 'het lusthuis' en de formele tuin, ook het 'boswagter's huys', de 'moestuijn', de 'weg na de kalk-ovens', een aantal boerderijen en de stad Utrecht staan afgebeeld. Bastiaen Stopendael, 1675-1693 (Rijksmuseum, Amsterdam)

buitenplaatszones moeten 'versterken' (Gelders Arcadië).[17]

Een tweede landschapsbenadering die op dit moment navolging vindt, onderzoekt welke factoren van invloed zijn geweest op de keuze voor de specifieke locatie van kastelen en buitenplaatsen. Deze 'vestigingsfactoren' kregen onder meer aandacht in de recente proefschriften van Diana Spiekhout, *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht*, en Gerdy Verschuure, *Welgelegen. Analyse van Hollandse buitenplaatsen in hun landschappen*.[18] Beide onderzoeken hebben veel nieuwe informatie opgeleverd, en als preambule bij kastelen- en buitenplaatsmonografieën is de analyse van vestigingsfactoren mede dankzij deze studies al bijna niet meer weg te denken. De uitkomsten van dit type onderzoek zijn voor de niet-geograaf tamelijk fysisch – en paradoxaal genoeg tegelijkertijd wat voor de hand liggend (buitenplaatsen zijn gesitueerd aan waterwegen). Daarbij loert het gevaar dat bij deze benadering de mens als actor (en daarmee het mentale, sociale en culturele landschap) wat erg ver uit beeld verdwijnt.

PRODUCTIELANDSCHAP EN INFRASTRUCTUUR

Een onderwerp dat in deze eeuw beduidend meer aandacht krijgt dan voorheen, is de studie naar het agrarische bedrijf bij of op de buitenplaats. Met een zekere vanzelfsprekendheid domineert de kunsthistorische benadering (van de esthetische kwaliteit) van huis en tuin het onderzoek naar de buitenplaats. Deze gaat voorbij aan de betekenis van het productielandschap, met de (pacht)boerderijen en het hakhout, en aan het agrarische landschap buiten de grenzen van het landgoed (afb. 2). Een van de eerste publicaties over het productielandschap was *Landgoederen en landschap in de Graafschap* van Piet van Cruyningen.[19] Buitenplaatseigenaren in de Graafschap in Gelderland speelden volgens Van Cruyningen in de negentiende eeuw een vooruitstrevende rol in de modernisering van de landbouw: ze experimenteerden met mest, plantten

naaldbossen en namen het voortouw bij de heideontginningen na de verdeling van de gemeenschappelijke woeste grond. In de twintigste eeuw remden ze landbouwmoderniseringen waaronder het rooien van bossen juist af, waardoor het huidige landschap in de Graafschap nog steeds de sporen laat zien van het historische buitenplaatslandschap. Martin van den Broekes proefschrift (2016) was vernieuwend vanwege de gepresenteerde typologie van buitenplaatsen op Walcheren op basis van verschillende schaalniveaus (kleine buitenplaatsen aan de stadsrand, semi-grote complexen verder weg van de stad en grote buitenplaatsen in de meest landelijke gebieden), maar ook vanwege de nadruk op het voortdurende belang van het productielandschap voor de buitenplaatseigenaar.[20] Van den Broeke weerlegde het breedgedragen idee dat buitenplaatsen uitsluitend als plezieroord fungeerden overtuigend. De Zeeuwse buitenplaats speelde ook een rol in de studie van Paul Brusse en Wijnand Mijnhardt over de de-urbanisatie van de Republiek in de achttiende en negentiende eeuw: volgens hen maakten buitenplaatsen in deze periode massaal plaats voor agrarische bedrijven.[21] Yme Kuiper borduurde op dit idee voort in zijn bijdrage aan de Europese bundel *Estate landscapes* en schetste een conjunctuur van Nederlandse buitenplaatsen (tot ongeveer 1700) met een belangrijke agrarische component, de buitenplaats als plezierhuis (tot 1750) en buitenplaatsen die weer vervangen werden door boerderijen (na 1750).[22]

De studie van (spoor)wegen die buitenplaatsen verbinden met elkaar en met steden en dorpen, of deze doorkruisen, is een andere vruchtbare en relatief nieuwe landschappelijke invalshoek. Jaap Evert Abrahamses *Wegh der Weegen* behandelde de kaarsrechte zeventiende-eeuwse weg tussen Amersfoort en Utrecht en de buitenplaatsen die daar gepland waren, maar nauwelijks vorm kregen.[23] In contrast met studies over bekende buitenplaatszones als de Beemster of de Watergraafsmeer is hier juist het *niet* slagen van een ontginning met bijbehorende buitenplaatsontwikkeling interessant. Peter Bijster en Theo Spek onderzochten de (eveneens kaarsrechte) aangelegde of geplande koningswegen op de Veluwe van koning-stadhouder Willem III. Deze wegen moesten zijn eigen (toekomstige) landgoederen met elkaar verbinden en hadden een functie in zijn veelvuldige jachtpartijen.[24] Bijster en Speks studie roept de bredere vraag op hoever de ambities van de koning-stadhouder precies reikten: was Willem III van plan op de Veluwe, waar hij zoveel bezit had, een koninklijk landschap te creëren vergelijkbaar met dat van Lodewijk XIV rondom Parijs?[25]

De studie van Frans Krabbendam naar de invloed van het ontstaan van het Nederlandse treinnetwerk op de buitenplaats heeft een veel gedetailleerder beeld opgeleverd dan we tot nu toe hadden van de botsing tussen de oude en moderne wereld.[26] Hoewel sommige buitenplaatseigenaren op basis van het aantrekkend toerisme en de aanleg van de welbekende privéstationnetjes verwachtten te kunnen profiteren van de ontwikkeling van het spoor, maakten anderen zich juist zorgen over een verstoord uitzicht of de situering van het tracé. Regelmatig probeerden buitenplaatseigenaren de exacte locatie van de spoorlijn te beïnvloeden, zodat deze hun landgoed niet zou doorkruisen. Dit laatste gebeurde toch en leidde tot onteigeningsprocedures en opsplitsingen van het landgoed in kleinere percelen waarop vervolgens villabouw op gang kwam (afb. 3).

MINDSCAPES EN HERINNERINGSLANDSCHAPPEN

Een heel ander type onderzoek reconstrueert het politiek-ideologische buitenplaatslandschap.[27] Mark Glaudemans beargumenteerde in zijn proefschrift dat de buitenplaatsen rondom Amsterdam de sporen dragen van klassieke ideeën over de ideale stad en een omringend Arcadië.[28] Reagerend op de studies van Johan Huizinga en Peter Burke naar de typische Hollandse, urbane buitenplaats, ontleedden Rob van der Laarse en Yme Kuiper in een aantal artikelen niet de fysieke of fysische omgeving van de buitenplaats, maar mentaliteitslandschappen.[29] Beiden onderscheidden een tweedeling in stedelijk, burgerlijke buitenplaatsen (rondom Amsterdam) – al dan niet ontstaan als gevolg van het aristocratiseringsproces – versus adellijke en stadhouderlijke landschappen (in Den Haag en het oosten van het land).

De zwanenzang van de burgerlijk-stedelijke buitenplaats begon eerder dan die van het adellijke landgoed, maar beide bevonden zich begin twintigste eeuw, voor zover ze nog bestonden, in zwaar weer. Verschillende landschappelijk gerichte studies behandelen de pogingen tot behoud van landgoederen aan het begin van deze eeuw en het *Nachleben* van de buitenplaats: wat gebeurde er met dit erfgoed op het moment dat de eigenaar (grote delen van) het landgoed van de hand moest doen? Wybren Verstegen deed onderzoek naar de Natuurschoonwet uit 1928, die niet zozeer tot doel had de landgoederen zelf maar de natuurwaarden die ze vertegenwoordigden te behouden. De wet heeft een rol gespeeld in de openstelling van landgoederen – een van de voorwaarden voor het verkrijgen van subsidie – en een belangrijke aanzet gegeven tot de instandhouding van delen van het buitenplaatslandschap, vooral in het oosten van het land.[30] Michiel Purmer schetst in zijn studie naar Eerde de complexiteit van de democratisering van het landschap: is het mogelijk de wensen van de voormalige eigenaar, zoals verkondigd bij de overdracht van het landgoed aan Natuurmonumenten, decennia later nog recht te doen?[31] Welke functie zou een landgoed in het huidige tijdsgewricht moeten hebben, wie beslist daarover en wat zijn

3. Het spoor in Arnhem met uitzicht op Sonsbeek. Album Staats Evers, 1865 (Gelders Archief)

de consequenties van de bijna onvermijdelijke financiele krapte bij het verenigingsbeheer?

Veel landgoederen zijn in de twintigste eeuw opgeslokt door oprukkende bebouwing of infrastructurele ontwikkelingen, andere transformeerden tot stadspark, zoals Sandra den Dulk in haar proefschrift *Verlangen naar groene wandelingen* laat zien.[32] Het artikel 'From elite to public landscapes' van Elyze Storm-Smeets behandelt dit proces en detail in de casus van Arnhem. De gemeente kocht verschillende landgoederen op, waaronder Klarenbeek, en daarmee transformeerde een voormalig adellijk privébezit in een publieke ruimte in een van de mooiste Nederlandse stadsparken.[33] De gemene deler van de buitenplaats en het stadspark is de wandeling, waarover Erik de Jong uitgebreid heeft geschreven.[34] Deze publicaties leggen de nadruk niet primair op het fysieke landschap, maar op de interpretatie en beleving van het landschap onder invloed van de Romantiek, de wetenschappelijk revolutie, de esthetiek en traktaten over gezondheid en hygiëne. Landschapsstudies beloven tegenwoordig vaak aandacht te besteden aan het mentale landschap of de *mindscape*, maar doen hier uiteindelijk weinig mee. Bij De Jong staat de interactie tussen het (natuurlijke en culturele) fysieke landschap en het ideologische landschap juist centraal.[35] In zijn analyse van de in de achttiende eeuw populaire 'arcadia's' (beschrijvingen en topografische weergaven van het landschap waaronder kastelen, ruïnes en buitenplaatsen), laat hij zien dat het fysieke landschap religieuze maar ook verlichte betekenissen had en gevoelens van trots op het eigen land aanwakkerde die preludeerden op de negentiende-eeuwse vorming van de natiestaat.[36] David Koren besteedde recentelijk in twee interessante artikelen aandacht aan het nog herkenbare plantagelandschap inclusief de landhuizen op Curaçao en aan de toekomst van dit erfgoed. Het mentale landschap zou leidend moeten zijn in het proces van (wereld)erfgoedisering, aldus Koren: niet de architectuurgeschiedenis van de huizen maar het cultuur- of herinneringslandschap zou prioriteit moeten krijgen.[37] In Delft bepleit Steffen Nijhuis een ruimtelijke ontwerpbenadering, losjes gebaseerd op Fernand Braudel, met aandacht voor zowel het fysieke als het

mentale landschap.[38] Nijhuis onderscheidt verschillende lagen van het historische landschap – al of niet met behulp van GIS-technologie – die het buitenplaatslandschap en zijn ontstaansgeschiedenis blootleggen: de fysieke omgeving, menselijke activiteit en culturele, institutionele en conceptuele ideeën. Het begrip van de lagen en hun relaties vormt de basis voor een gebiedsgerichte, landschappelijke aanpak voor ontwerp en bescherming van buitenplaatslandschappen.

Het is onmiskenbaar nodig te discussiëren en theoretiseren over de vraag hoe we het historische buitenplaatslandschap interpreteren en in de toekomst willen gebruiken, invullen of vertalen. Uit *Kasteel en landschap in Limburg*, een van de vroege landschapspublicaties, blijkt dat de kloof tussen onderzoek en ontwerp groot is.[39] Op het doorwrochte onderzoek in het eerste deel van deze bundel volgt een slothoofdstuk met concrete ontwerpen van verschillende bureaus die weinig tot niets doen met de historisch-geografische kennis uit de eerdere hoofdstukken, laat staan met het mentale landschap.

VOORUITBLIK

De voornaamste opdracht voor toekomstige onderzoekers van het buitenplaatslandschap is: zoek een methodologisch en theoretisch fundament, en ga verder dan de beschrijving van het landschap op basis van vorm en functie. Het is opvallend dat de in Nederland zo succesvolle benadering van de landschapsbiografie zo weinig navolging heeft gekregen in het onderzoek naar het buitenplaatslandschap; voorbeelden ervan zijn op één hand te tellen.[40] De nadruk die deze benadering legt op de relatie natuur-cultuur (kenmerkend voor de buitenplaats), de individuele actoren die het landschap hebben vormgegeven (eigenaar, architect, [tuin]personeel, wandelaar), het mentale landschap (gebaseerd op klassieke idealen, Bijbelse connotaties of de specifieke relatie van een actor met de buitenplaats), vergeten of overschreven fases of lagen (zoals perioden tussen bouwfasen in), en de problematisering van de huidige ontwerpopgave (restauratie of nieuwe invullingen?), maken de landschapsbiografie juist voor studies naar de buitenplaats urgent of op zijn minst bruikbaar.

Vreemd is het ook dat de grote theoretici uit de geografie en archeologie nagenoeg geheel afwezig zijn in studies naar het buitenplaatslandschap. Geen spoor bovendien van de belangrijkste geografische debatten over *space*, of het nu om Henri Lefebvres baanbrekende publicaties over *social space* gaat, of om de *structuration theory* van Anthony Giddens en het voortborduren daarop door Bruno Latour. Ook de iets minder theorie-topzware wetenschappers ontbreken in de huidige landschappelijke studies. Zo lijkt Denis Cosgroves invloedrijke perspectief op het landschap als tekst bijna geen enkele navolging te hebben gekregen. De meer performatieve benadering van het landschap die deze tekstuele heeft opgevolgd, vindt eveneens nauwelijks gehoor. Met name Matthew Johnson heeft twintig jaar geleden deze laatste benadering al vertaald naar de studie van 'the elite landscape', dat hij beschouwt als een plek waar 'identities of men and women were "played out"'.[41] Zich bewegend tussen de disciplines geografie, landschapsarchitectuur, archeologie, geschiedenis en kunstgeschiedenis, doet de buitenplaatsstudie in het algemeen, en die naar het buitenplaatslandschap in het bijzonder, methodologisch en theoretisch enigszins verweesd aan, en misschien verklaart dat de methode- en theorieloze benadering van veel studies. Het onderzoeksveld van de buitenplaats rijpt, niet in de laatste plaats door de toenemende aandacht voor het wijdere (fysieke, politieke, culturele en sociale) landschap waar deze buitenplaats onderdeel van uitmaakt(e). Maar er is genoeg ruimte, en misschien ook wel noodzaak, om door te ontwikkelen.

NOTEN

1 Met dank aan Steffen Nijhuis en Michiel Purmer.

2 Hoewel de scheidslijn tussen studies naar het buitenplaatslandschap en die naar tuinen soms moeilijk te trekken valt, richt ik me in deze bijdrage primair op het landschap en laat ik het onderzoek naar de buitenplaatstuin buiten beschouwing.

3 H. van der Wyck, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, Alphen aan den Rijn 1983, 519, 531 (gebaseerd op zijn proefschrift uit 1974).

4 W.J. van Tent, 'De buitenplaatsen historisch-geografisch gezien', in: *Jaarboekje Nederlandse Kastelenstichting*, z.p. 1976, 41-54.

5 J. Renes, 'Kastelen in het landschap', in: W.M.H. Hupperetz e.a. (red.), *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel*, Venlo 1996, 61-76.

6 J. Kolen, *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*, proefschrift, Vrije Universiteit 2005; J. Kolen, H. Renes en R. Hermans (red.), *Landscape biographies. Geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes*, Amsterdam 2015.

7 Hij deed dit heel nadrukkelijk in: H.L. Janssen, 'Archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research', in: J.C. Besteman e.a. (red.), *Medieval archaeology in the Netherlands*, Assen 1989, 219-264 (hier geparafraseerd 256-259). Zie ook: H.L. Janssen, *Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materieel object*, Utrecht 1992, 20-21.

8 D. Austin, 'The castle and the landscape. Annual lecture to the Society for Landscape Studies, May 1984', *Landscape History* 6 (1984) 1, 69-81.

9 D. Austin, 'Private and public. An archaeological consideration of things', in: H. Hundsbichler e.a. (red.), *Die Viel-*

falt der Dinge. Neue Wege zur Analyse mittelalterlicher Sachkultur. Internationaler Kongress, Krems an der Donau, 4. bis 7. Oktober 1994. Gedenkschrift in memoriam Harry Kühnel, Wenen 1998, 163-206. Tadhg O'Keeffe beargumenteerde op vergelijkbare wijze dat er net zoveel buitenplaatsen of kastelen bestaan als er toeschouwers zijn: 'Concepts of "castle" and the construction of identity in medieval and post-medieval Ireland', *Irish Geography* 34 (2001) 1, 69-88.

10 O.H. Creighton, *Castles and landscapes. Power, community and fortification in medieval England*, Londen-Oakville 2002; O.H. Creighton en R.A. Higham, 'Castle studies and the "landscape" agenda', *Landscape History* 26 (2004) 1, 5-18; O.H. Creighton, *Designs upon the land. Elite landscapes of the Middle Ages*, Woodbridge 2009.

11 M. Johnson, *Behind the castle gate. From Medieval to Renaissance*, Londen 2002.

12 H. van der Wyck, *Overijsselse buitenplaatsen*, Alphen aan den Rijn 1983, en *Atlas Gelderse buitenplaatsen. De Veluwe*, Alphen aan den Rijn 1988.

13 Zie bijvoorbeeld: C.M. Steenbergen e.a., *De Polderatlas van Nederland. Pantheon der Lage Landen*, Bussum 2009; W. Reh, C.M. Steenbergen en D. Aten, *Zee van land. De droogmakerij als atlas van de Hollandse landschapsarchitectuur*, Wormer 2007.

14 Een ander voorbeeld is de scriptie van Annerie van Daatselaar waarin zij minutieus het heerlijkheidslandschap behorend bij kasteel Doorwerth reconstrueert zoals dat bestond in verschillende periodes: A. van Daatselaar, *Getekend. Perspectief op de beleving van de kasteelnederzetting op basis van landschapsbiografisch onderzoek naar de heerlijkheid Doorwerth in de periode 1601-1965*, masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen 2020.

15 R. van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, De Bilt 1943 en H. Tromp en J. Six, *De Buitenplaatsen van 's-Graveland: Een verkenning*, Zeist 1975. Het proefschrift van Van Luttervelt wijkt enigszins af van de andere publicaties binnen dit genre: door buitenplaatsarchitectuur te vergelijken met de stadsarchitectuur in Amsterdam gaat deze studie nadrukkelijk verder dan een beschrijving. De inventarissen van kastelen en buitenplaatsen van verschillende provincies, zoals B. Olde Meierink (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995; W. Hupperetz, B. Olde Meierink en R. Rommes, *Kastelen in Limburg. Burchten en landhuizen (1000-1800)*, Utrecht 2005, hebben eveneens een regionale benadering, al is deze gebaseerd op de huidige provinciegrenzen in plaats van historische buitenplaatszones.

16 B. Olde Meierink, 'Buitenplaatslandschappen', *Kasteel & Buitenplaats* 19 (2017) 58, 22-29.

17 E. Storm-Smeets, 'Het ontstaan van Gelders Arcadië. Landgoederenzone van de Veluwezoom', *Gelders Erfgoed* (2012) 1, 14-17 (hier geciteerd 17).

18 D. Spiekhout, *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht. De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450*, proefschrift, Universiteit Groningen 2020; G. Verschuure-Stuip, *Welgelegen, Analyse van Hollandse buitenplaatsen in hun landschappen (1630-1730)*, Delft 2019.

19 P. van Cruyningen, *Landgoederen en landschap in de Graafschap*, Utrecht 2005.

20 M. van den Broeke, *Het pryeel van Zeeland. Buitenplaatsen op Walcheren 1600-1820*, Hilversum 2016. Zie ook andere studies van Van den Broeke.

21 P. Brusse en W. Mijnhardt (red.), *Towards a new template for Dutch history. Deurbanization and the balance between town and countryside*, Zwolle 2011.

22 Y. Kuiper, 'Country houses and estates in Dutch urban and rural history, 1600-1900, in: J. Finch. K. Dyrmann en M. Frausing (red.), *Estate landscapes in northern Europe*, Aarhus 2019, 193-230. Zie ook, in voorbereiding, Gerrit van Oosteroms proefschrift *Boerderij en buitenplaats in Amstellands Arcadia. De relatie tussen landbouw en vermaak op de Hollandse buitenplaats in de lange achttiende eeuw (1670-1830)*, Rijksuniversiteit Groningen, over deze fase waarin buitenplaatsen rondom Amsterdam weer agrarische bedrijven werden.

23 J.E. Abrahamse, *Wegh der Weegen. Ontwerp, aanleg en ontwikkeling van de Amersfoortseweg 1647-2010*, Amsterdam 2011.

24 P. Bijster en Th. Spek, 'Snelwegen voor de koning. Onderzoek naar koningswegen op de Veluwe voor Willem III (1650-1702)', *Het Nederlands landschap. Tijdschrift voor landschapsgeschiedenis* (2019) 3, 35-45.

25 H. Ronnes en M. Haverman, 'A reappraisal of the architectural legacy of King-Stadholder William III and Queen Mary II. Taste, passion and frenzy', *The Court Historian* 25 (2020) 2, 158-177.

26 F.A.J. Krabbendam, *Sporen door landgoederen. Een nieuwe realiteit. Spoorwegen, landgoederen en landgoedeigenaren in Midden- en Oost-Nederland (1832-1917)*, masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen 2020.

27 Het proefschrift van Willemieke Ottens (nog te verschijnen), probeert deze twee benaderingen bij elkaar te brengen. In haar studie van de landgoederen Leuvenus en de Bannink besteedt zij aandacht aan zowel politiek-maatschappelijke ontwikkelingen, als aan het fysieke buitenplaatslandschap: W. Ottens, *Leuvenum en de Bannink. Landgoederen in de twintigste eeuw*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.

28 M.K.T.M. Glaudemans, *Amsterdams arcadia. De ontdekking van het achterland*, Nijmegen 2000.

29 J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*, Haarlem 1941; P. Burke, *Venice and Amsterdam. A Study of seventeenth-century Elites*, Londen 1974; R. van der Laarse, 'Amsterdam en Oranje. De politieke cultuur van kasteel en buitenplaats in Hollands Gouden Eeuw', in: Y. Kuiper, B. Olde Meierink en E. Storms-Smeets (red.), *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek*, Hilversum 2015, 66-95. Y. Kuiper, 'The rise of the country house in the Dutch Republic. Beyond Johan Huizinga's narrative of Dutch civilisation in the 17th century', in: J. Stobart en A. Hann (red.), *Material culture and consumption*, Swindon 2016, 11-23; Y. Kuiper, 'Onderzoek naar de buitenplaats in de Gouden Eeuw. Een vogelvluchtperspectief', in: Kuiper, Olde Meierink en Storms-Smeets 2015, 12-41.

30 W. Verstegen, *Vrije wandeling. Het parlement, de fiscus en de bescherming van het particuliere Nederlandse Natuurschoon. De Natuurschoonwet tussen 1924 en 1995*, Groningen 2017, 129.

31 M. Purmer, *Het landschap bewaard. Landschap en erfgoed bij Natuurmonumenten*, Hilversum 2018; M. Purmer, 'Valbijl of vangnet? Natuurmonumenten, de adel en de verwerving van landgoederen en buitenplaatsen, 1905-1980', *Virtus* 27 (2020), 9-32. Zie ook: E. van der Laan-Meijer en M. Purmer, *Landgoed De Braak. Twee eeuwen cultuur- en natuurbeleving*, Gorredijk, 2020.

32 S. den Dulk, *Verlangen naar groene wandelingen. De wording van het stadspark in Nederland 1600-1940*, proefschrift, Universiteit van Amsterdam 2021. Martijn Noordermeer laat in zijn scriptie *Het museale buiten. Over de zoektocht naar authenticiteit in het arcadische landschap rond Kasteel Groeneveld in de twintigste eeuw*, masterscriptie, Rijksuniversiteit Groningen 2020, het geleidelijke proces waarin Groeneveld grotendeels wordt opgeslokt door Baarn mooi zien.

33 E. Storm-Smeets, 'From elite to public landscapes. The case of the Klarenbeek estate in Arnhem, 1880-1950', *Virtus* 23 (2016), 147-168.

34 E.A. de Jong, 'Taking Fresh Air, 1600-1750. Walking in Holland in the Early Modern Period', in: M. Conan (red.), *Performance and appropriation. Profane rituals in gardens and landscapes*, Washington 2007, 19-40. De Jong leverde ook een belangrijke bijdrage aan de analyse van de restauratie- en ontwerpgeschiedenis van buitenplaatsenlandschappen. Zie bijvoorbeeld, met C. Bertram, *Landscapes of the imagination. Designing the European. Tradition of garden and landscape architecture/ Landschappen van verbeelding. Ontwerpen aan de traditie van de West-Europese tuin- en landschapsarchitectuur*, Rotterdam 2008, en zijn overzichten (ook met C. Bertram) van het werk van

Michael van Gessel, zoals: *Michael van Gessel. Landscape architect*, Rotterdam 2008, en 'Natuurlijke Verwantschap. Over tuin- en landschapsarchitectuur', in: I. Baan e.a. (red.), *Perspectief. Maakbare geschiedenis*, Rotterdam 2007, 18-46.

35 In De Jongs werk lijkt Donna Haraway met haar kritiek op de veronderstelde binaire oppositie tussen natuur en cultuur nooit ver weg.

36 De Jong 2007 (noot 34), 34-36. Ook Ben Olde Meierink wijst op de aandacht in de achttiende eeuw voor buitenplaatsbiotopen in prentwerken, gravures en arcadia's: Olde Meierink 2017 (noot 16), 26-27.

37 D. Koren, 'Een eeuwenlange strijd tegen droogte en teloorgang. Uiteenlopende waarden en betekenissen van het Curaçaose plantagelandschap, *Tijdschrift voor Historische Geografie* 5 (2020) 3, 131-151; D. Koren, 'Slavernijverleden werpt schaduw vooruit. Werelderfgoedstatus voor plantagesysteem West-Curaçao?', *Tijdschrift voor Historische Geografie* 5 (2020) 3, 152-168.

38 S. Nijhuis, 'Landschappelijke authenticiteit. Het landschap als levend systeem, geschiedenis en ruimtelijke beleving', *Bulletin KNOB* 119 (2020) 4, 32-37; S. Nijhuis, 'GIS-based landscape design research. Stourhead landscape garden as a case study', *Architecture and the built environment* (2015) 13; S. Nijhuis, P. Thissen, E. Storms-Smeets, *Resilient estate landscapes Gelderland. Past – present – future* (nog te verschijnen), 2021.

39 F. Hoebens en Th. Oberndorff (red.), *Kasteel en landschap in Limburg*, Utrecht 2013.

40 Zie bijvoorbeeld: R. van Immerseel en P. Verhoeff, *Statig Beetsterzwaag. Parklandschap rond een Fries dorp*, Utrecht 2016; Y. Kuiper, *Dekema State Jelsum. Biografie van een landgoed*, Gorredijk 2020; H. Ronnes, 'The quiet authors of an early modern palatial landscape. Transformation without reconstruction at King William's Het Loo', in: Kolen, Renes en Hermans 2015 (noot 6), 205-233.

41 Johnson 2002 (noot 11), 3.

PROF. DR. H. RONNES is historicus, archeoloog en antropoloog en werkt bij Cultuurwetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is bijzonder hoogleraar (Leerstoel Van der Wyck-de Kempenaer) bij Landschapsgeschiedenis en Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.
(h.ronnes@uva.nl / h.ronnes@rug.nl)

DUTCH RESEARCH INTO THE COUNTRY HOUSE AND ITS LANDSCAPE

CURRENT STATE OF SCHOLARSHIP AND OUTLOOK

HANNEKE RONNES

One of the unmistakable trends in current country house research is the growing interest in the landscape context of country houses. The unquestioned emphasis on the main house and the garden is increasingly giving way to an approach that includes or focuses on the wider setting: village, nature, town, infrastructure, farms, churches, and other country houses. This article sketches the rise of this approach and offers an overview of the various perspectives. Among the aspects covered by landscape studies are country house regions, choice of location, the productive landscape, infrastructure, the political landscape and the mental landscape. Although this growing interest in the landscape setting is one of the most important recent developments in country house research, most of these studies are predominantly descriptive. This article calls for the establishment of a firmer methodological and theoretical underpinning – a task to which it is to be hoped that future researchers will devote themselves.

DE SOCIALE GEOGRAFIE VAN HET BUITENPLAATSLANDSCHAP GELDERS ARCADIË

ELYZE STORMS-SMEETS

▲ 1. Zicht op de voorzijde van huis Zypendaal, schilder onbekend, 1736 (Brantsen van de Zyp Stichting, Arnhem)

INLEIDING

De Veluwezoom rond Arnhem kent een groot aantal landgoederen en buitenplaatsen, die tegenwoordig samen het buitenplaatslandschap Gelders Arcadië vormen.[1] De meest bekende landgoederen of buitenplaatsen in deze zone zijn Rosendael, Middachten,

2. Het van oorsprong achttiende-eeuwse landgoed Sonsbeek ligt in het dal van de Jansbeek, op korte afstand van de stad Arnhem (foto MVO TV, 2021)

Sonsbeek, Doorwerth, Zypendaal, Laag-Wolfheze, Oranje Nassau's Oord en Mariëndaal. Geometrische lanenstelsels, grootschalige landschapsparken, boerenerven, statige landhuizen, akkers, weiden en bosgebied maken deel uit van dit landschap (afb. 2).

De naam Gelders Arcadië is geïnspireerd op een publicatie van de Arnhemse schrijver Isaac Anne Nijhoff (1795-1863), *Geldersch Arkadia of Wandeling over Biljoen en Beekhuizen* uit 1820. Over baron Van Spaen, eigenaar van Biljoen en Beekhuizen, schreef hij: 'Hij wilde hen, in zijne valleijen, door boschrijke heuvelen omgeven, door heldere snelvlietende beken besproeid, – in zijn Geldersch Arkadia, eene verre navolging van het Thessalische Tempe der ouden doen vinden.' Verder uitzoomend schreef Nijhoff: 'De omtrek der stad Arnhem [is] meer dan eenige andere streek van ons Vaderland, met groote en aanzienlijke landgoederen of buitenplaatsen vervuld, die, in uitgestrektheid en fraaien aanleg, alle anderen in dit rijk overtreffen.'[2]

In tegenstelling tot buitenplaatslandschappen elders in het land die zich veelal pas in de zeventiende en achttiende eeuw vormden, hebben de buitenplaatsen en landgoederen van Gelders Arcadië een lange voorgeschiedenis in het feodale landschapsbeheer. Hier hebben we ook een van de bijzondere aspecten van dit buitenplaatslandschap te pakken: vrijwel de hele chronologie van Nederlandse buitenplaatsontwikkeling wordt hier zichtbaar. Het ontstaan van kastelen en heerlijkheden (circa 500-1600), de stichting van 'speelhuisjes' op het platteland door stedelijke regenten (circa 1600-1800), en de creatie van villa-achtige buitenplaatsen voor een nieuwe elite van voormalige Indiëgangers en westerse bankiers, industriëlen en advocaten (circa 1800-1940) hebben hier immers hun sporen achtergelaten.[3] In totaal is aan de Veluwezoom vanaf de middeleeuwen tot in de twintigste eeuw een honderdtal buitenplaatsen en landgoederen gesticht en ingericht (afb. 3). Elke ontwikkelingsfase onderscheidt zich door een verschuiving in het soort eigenaren, grondbezit, functies, sociaal-maatschappelijke betekenis, (landschaps)architectuur en locatie. In dit artikel onderzoeken we vanuit sociaal-historisch-geo-

grafisch perspectief waarom middeleeuwse kasteelheren, zeventiende- en achttiende-eeuwse stadsburgers, negentiende-eeuwse kunstenaars en twintigste-eeuwse nieuwe rijken steeds weer deze streek kozen om hun uiteenlopende ambities te verwezenlijken.

ANDERE TIJDEN, ANDERE EIGENAREN, ANDERE MOTIEVEN

De Veluwezoom, op de grens van het stuwwallandschap van de Veluwe en de rivieren Rijn en IJssel, heeft door de eeuwen heen een bijzondere aantrekkingskracht uitgeoefend op de welgestelde bevolking. Landgoederen werden gesticht wanneer de omstandigheden goed waren: in tijden van economische voorspoed en vrede, met de aanwezigheid of opkomst van een machtige elite, en de beschikbaarheid van land. Het creëren van een nieuw landgoed en het bouwen van een kasteel of landhuis was een grote onderneming, die veelal gepaard ging met uitbundig gebruik van natuurlijke bronnen, zoals hout en steen. De keuze voor een specifieke locatie moeten we daarom ook zien als een belangrijke afweging.

Een analyse zou tekortschieten als ze de locatiekeuze voornamelijk verklaarde op basis van fysisch-geografische factoren, zoals welk landschapstype de beste verdediging bood of de beste ondergrond had voor de bouw van een stenen huis. Deze speelden zeker een rol, maar dan naast een grote variatie aan landschappelijke, economische, politieke en sociaal-maatschappelijke beweegredenen. Daarbij dient de onderzoeker zich altijd óók af te vragen wat de motivatie van de eigenaar was om te investeren in de bouw van een dergelijk complex en de creatie van grootgrondbezit. In zijn gezaghebbende *Life in the English country house* schreef Mark Girouard dat we kastelen en landhuizen moeten zien als *power houses*, als huizen van een heersende klasse. En dat 'when a new man bought an estate and built on it, the kind of house which he built showed exactly what level of power he was aiming at'.[4] Evenzo weerspiegelden het soort landgoed dat hij creëerde en de locatie van zijn nieuwe buiten zijn motieven, ambities en middelen. Elke functie stelde eigen eisen aan de locatie. Daarom dienen we ons af te vragen voor welk doel het gebouw én bijbehorend grondbezit werden gebruikt. Hierbij gaat het dus nadrukkelijk om landgoederen en buitenplaatsen als samenhangende ensembles, waarbij de politieke, sociale, economische en maatschappelijke context een grote rol speelt. Voorliggende geografische analyse is daarmee ook een sociaalhistorische analyse. Een edelman in de veertiende eeuw maakte bij de bouw van een kasteel andere afwegingen dan een voormalig Indiëganger aan het einde van de negentiende eeuw bij de realisatie van een nieuwe buitenplaats. Een constante lijkt daarbij dat nieuwe landgoederen en buitenplaatsen over het algemeen gebouwd werden door nieuwe rijken, door nieuwe elites, terwijl de oude elite bleef investeren in voorouderlijk bezit. Chronologische spreidingspatronen van nieuwe buitens zijn dan ook vaak, onder meer, gerelateerd aan de opkomst van nieuwe rijken.

Hoe moeten we ons het eeuwenlange sociale en ruimtelijke transformatieproces voorstellen dat uiteindelijk Gelders Arcadië heeft voortgebracht?

TRANSFORMATIE VAN KASTELEN NAAR BUITENVERBLIJVEN

De eerste buitenplaatsen en landgoederen in de Veluwezoom zijn ontstaan uit middeleeuwse en zestiende-eeuwse kastelen. De circa vijftien in de middeleeuwen ontstane landgoederen lagen verspreid op de overgang tussen de Veluwse stuwwal en de rivieren Rijn en IJssel, waarbij de kern van het landgoed, het kasteel, in de nabijheid van een rivier was gesitueerd. Voorbeelden zijn de kastelen Wageningen, Grunsfoort, Door-

3. Chronologische kartering van het buitenplaatslandschap Gelders Arcadië gebaseerd op de ontstaansperioden (auteur)

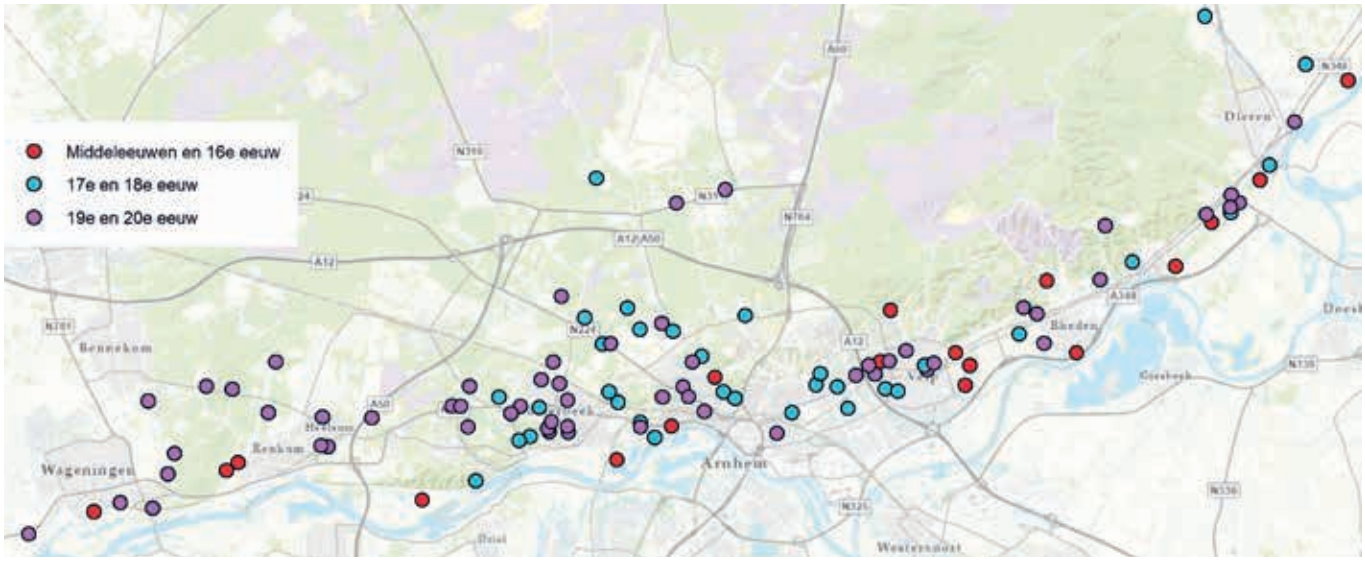

4. 'De Hoge Heerlijkheid Doorwerth' door Nicolaes van Geelkercken en J. Ruys (1643), in opdracht van Johan Albrecht Schellart van Obbendorf. De grens van de heerlijkheid was met een rode lijn gemarkeerd. Aan de noordoost kant waren er blijkbaar geen landschappelijke kenmerken die gebruikt konden worden voor de begrenzing; hier waren opgehoogde heuveltjes (pollen) en palen gezet (Gelders Archief, Arnhem)

werth, Biljoen, Middachten en de Gelderse Toren. Vooral plekken bij oude, dode rivierarmen waren geliefd. De ligging nabij water was niet alleen – uit oogpunt van defensie – belangrijk voor de wateraanvoer van grachten, maar ook economische redenen speelden een rol, zoals transport, tolheffing, visserij en de aandrijving van watermolens. Kasteel Rosendael en het (veel kleinere) Gulden Spijcker lagen op een afwijkende plek: niet bij Rijn of IJssel, maar nabij een sprengbeek in een dal van de stuwwalrand. Deze locatiekeuze is snel te begrijpen als men kijkt naar de functie van het bezit en de motivatie van de stichters om hier te bouwen. Beide goederen zijn namelijk door de graven, later hertogen, Van Gelre gesticht als jachtslot, waarbij de locatie vlak bij de jachtgronden op de Veluwe cruciaal was.[5]

Voor de van oorsprong middeleeuwse kastelen bleef het bijbehorende grootgrondbezit, strekkende van de rivieren Rijn en IJssel tot het Veluwemassief, gekenmerkt door traditioneel landgoedbeheer met een grote variatie aan functies en landschappen, zoals akkers, weilanden, bossen en heide. Tot het bezit behoorden veel pachtboerderijen en zelfs kasteeldorpen. De goederen waren ongeveer tussen de 500 en 1500 hectare groot. Het multifunctionele grootgrondbezit is goed herkenbaar op de kaart van de heerlijkheid Doorwerth uit 1643 (afb. 4). Het grondgebruik omvatte onder meer weide- en hooilanden in de uiterwaarden langs de Rijn en de Heelsumse beek voor de veeteelt, bouwlanden op de flauwere hellingen van de stuwwal, en bossen en heide op de steilere hellingen en het plateau. De bossen besloegen een groot deel van de heerlijkheid en

het (hak)hout vormde een grote inkomstenbron voor het landgoed. Op de heide graasden schapen, waarvan de mest onmisbaar was voor de bemesting van de akkers. Tot de heerlijkheid behoorden bovendien diverse watermolens, het (na de Tweede Wereldoorlog verdwenen) kasteeldorpje Doorwerth en de in het Heelsumse beekdal gelegen kerk van Heelsum.[6] Een multifunctioneel grootgrondbezit dus met een variatie aan economische, maatschappelijke en recreatieve functies.

In de zeventiende en achttiende eeuw werden de kastelen, die hun oorspronkelijke militaire functie hadden verloren, vaak ingrijpend verbouwd. Het omliggende landschap werd verfraaid met lanenstelsels en geometrische tuinen met oranjerieën, vijvers en tuinsieraden. Tevens werden jachtlandschappen aangelegd, zoals de beroemde wildbaan van Hof te Dieren en de koningswegen van de stadhouderlijke familie.[7] De aanwezigheid van de stadhouderlijke familie in het gebied zal adellijke families als Schellart van Obbendorf op Doorwerth, Van Spaen op Biljoen, Van Arnhem op Rosendael en Van Reede op Middachten hebben gestimuleerd bij de verbouwing van hun kastelen tot buitenverblijven.[8]

Als we naar Rosendael kijken, tonen topografische prenten en kaarten van omstreeks 1800 grootschalige geometrische tuinen, die door eigenaar en tuinliefhebber Jan van Arnhem waren aangelegd. Rondom het kasteel lag een ruim veertig hectare grote aanleg met lanen, parterres, fonteinen, grotten, kabinetten, watervallen, visvijvers, sprengen, een watermolen, een sterrenbos en zelfs een 'koninkshuisje', voor als de koning op bezoek was.[9] De schoonheid van de tuinen werd bewust gecombineerd met het nuttige: zo waren de visvijvers op sublieme wijze geïncorporeerd in de formele aanleg. Ook bij Middachten werden formele tuinen aangelegd, toen het huis in eigendom was van Godard van Reede, graaf van Athlone en vriend van Willem III.[10] De tuinen zijn herkenbaar op de manuscriptkaart van Barend Elshoff uit 1729 (afb. 5). De kaart toont het hele landgoed, van de IJssel tot aan de Veluwe. De tekeningen in de hoeken van de kaart bevestigen het belang van een multifunctioneel landschap met vee in de uiterwaarden enerzijds, en jagen op de Veluwe anderzijds.

In tegenstelling tot Rosendael en Middachten doorstonden veel van de van oorsprong middeleeuwse buitenverblijven de tijd niet. Het eerder genoemde Gulden Spijcker – gelegen op een eilandje in de Jansbeek bij Arnhem – was eind achttiende eeuw in verwaarloosde staat. Het huis werd afgebroken en de grond verkocht aan de Arnhemse burgemeester G. Pronck, die het in 1779 bij het terrein van landgoed Sonsbeek voegde.[11]

REGENTENBUITENPLAATSEN

Pronck was een van de vele stedelingen die ervoor kozen te investeren in land buiten de stad. Parallel aan de eerder beschreven omvorming van kastelen naar buitenverblijven, stichtten met name Arnhemse bestuurders in de zeventiende en achttiende eeuw ook nieuwe buitenplaatsen en landgoederen. De aankoop

5. Overzichtskaart van het landgoed Middachten, B. Elshof, 1729 (Collectie Kasteel Middachten)

van grond en de oprichting van een buiten werd gezien als een goede investering. Het was tevens een manier om hun nieuwe status, rijkdom en smaak te demonstreren en kon een ontsnapping bieden aan het drukke stadse leven. Aanvankelijk dienden de nieuwe buitens als zomerhuis – het eerste huis op Zypendaal werd een 'speelhuijsken' genoemd. De afstand tot de stad moest kort en gemakkelijk te overbruggen zijn: veel buitenplaatsen lagen daarom aan doorgaande wegen rondom Arnhem. Met name de wegen richting Utrecht en Zutphen waren populair, zowel bovenlangs op het hoger geleden terrein als onderlangs aan de voet van de stuwwal; op deze manier konden de Arnhemse stedelingen weer snel terug in Arnhem zijn. Voorbeelden van dit soort nieuwe buitenplaatsen zijn Hartenstein en Hemelse Berg langs de rijksweg in Oosterbeek en De Brink (Ruyven), Klingelbeek en Hoogstede langs de Utrechtseweg in Arnhem.[12]

De ligging van de buitenplaatsen had niet alleen te maken met de afstand tot de stad, maar natuurlijk ook met de vraag of er land te koop stond voor aanleg van nieuwe buitenplaatsen. Samen leidden deze factoren tot een verspreidingspatroon in de vorm van een halve cirkel rondom de stad Arnhem, met enkele uitschieters langs de wegen naar het westen en het oosten. In sommige gevallen kon een regent profiteren van de verkoop van bestaand particulier grondbezit, zoals dat bij Pronck het geval was. Regentenfamilies kochten echter ook voormalige kloostergoederen rondom Arnhem op om nieuwe buitenplaatsen aan te leggen. Nadat, als gevolg van de Reformatie, rond 1580 veel kloostergoederen in deze regio geconfisqueerd waren, werden ze onder beheer van de Staten van de Veluwe geplaatst. Vanaf 1640 werd een deel hiervan openbaar verkocht; een proces dat zich ook elders in Nederland afspeelde. Veel voormalige kloostergoederen werden gekocht door welgestelde particulieren, onder wie leden van het stadsbestuur zoals de families Everwijn, Brantsen en Tulleken. Zo werden uit de voormalige kloostergoederen van Mariënborn ten westen van Arnhem de particuliere landgoederen Warnsborn (1640), Boschveld (1651), Lichtenbeek (1651), Den Brink (Ruyven, circa 1693) en Mariëndaal (1735) gesticht. Ten opzichte van woeste gronden waren de voormalige kloosterlanderijen erg aantrekkelijk: ze lagen op goede plekken nabij een beek op korte afstand van de stad, en ze waren al grotendeels gecultiveerd met landbouwgronden, vijvers, watermolens en wegen.[13] De ligging en het gebruik van de kloostergronden maakten deze dus geschikt voor de volgende fase in het cultiveringsproces en waren redenen voor de vorming van een buitenplaatslandschap.

De regentenbuitens waren vaak enkele honderden hectare groot. De nieuwe eigenaren bouwden op hun buitenplaats een deftig zomerhuis met bijgebouwen zoals koetshuizen, oranjerieën voor exotische planten, tuinmanswoningen en theehuizen. Zij lieten parken aanleggen met geometrische tuinen en eiken- en beukenlanen die de heide in liepen. Aanwezige sprengbeken, die oorspronkelijk voor de aandrijving van watermolens dienden, werden vergraven en gebruikt voor de aanleg van vijvers, fonteinen en cascades.

Een mooi voorbeeld van een regentenbuitenplaats is Zypendaal (afb. 1 en 6). Het agrarische goed 'De Syp', dat zeker al in de zestiende eeuw bestond, werd in 1649 gekocht door de Arnhemse burgemeester Abraham Tulleken (?-1651) en zijn echtgenote Gerhardina Everwijn (1608-?).[14] In 1650 liet dit echtpaar een nieuwe 'spijker' bouwen, dat zij als buitenverblijf gebruikten.[15] Het buitenverblijf lag aan de voet van de Bickbergs, in het dal van de Jansbeek. De aanleg was toen nog zeer bescheiden. Via verkoop en vererving kwam het goed in 1743 in handen van Hendrik Willem Brantsen (1704-1786) en diens echtgenote Johanna Elisabeth de Vree. Zij en haar zuster Hester Henriëtte, getrouwd met Hendrik Willems broer Johan, brachten het nodige geld mee: de twee zussen hadden van hun vader onder meer aandelen in twee Surinaamse suikerplantages geërfd 'waarvan d'eene genaamt is Wayampibo, en d'andere Vossenburg, behalve nogh de houtplantage Onverwacht in Tempati creecq gelegen'.[16]

Hoe Zypendaal onder Willem Brantsen er rond 1750 uitzag, laat de cartografische opmeting door Willem Leenen zien. Op de kaart is het oude 'speelhuysken' uit 1650 ingetekend (afb. 6). Het is omgeven door geometrische tuinen, vijvers, lanen en boomgaarden. Familie Brantsen liet op Zypendaal zelfs drie driehonderd meter lange terrassen aanleggen, parallel aan de barokke vijvers, voor de wandeling in het park.[17]

Net als andere regenten bezaten de Brantsens, naast een woonhuis in Arnhem, door de eeuwen heen voor kortere of langere tijd verschillende buitenverblijven in de omgeving. Rondom Arnhem waren dat behalve Zypendaal: Hulkestein, Gulden Bodem, Mariëndaal, Den Brink (Klein Mariëndaal) en Lichtenbeek. In de buurt van Rheden de landgoederen Rhederoord en Rhederhof, en aan de overzijde van de IJssel het landgoed Wielbergen (Angerlo). Hoewel het recreatieve aspect de boventoon voerde, had het grondbezit van de Arnhemse regenten ook economische functies zoals land- en bosbouw. De regenten kochten omliggende woeste gronden (heide) op en lieten die beplanten tot bossen. Op deze manier bereidden ze tevens de grond voor latere gebruikers van deze streek en droegen ze bij aan de aantrekkelijkheid en de geleidelijke vorming van het buitenplaatslandschap dat later Gelders Arcadië genoemd zou worden.

Voordat we de volgende stap in de ontwikkeling van het gebied beschrijven, vatten we de karakteristieken van de regentenbuitenplaatsen kort samen. De regentenbuitenplaatsen lagen in de nabijheid van de stad, vlak bij doorgaande wegen. De buitens ontstonden

6. Kaart van het landgoed Zypendaal, W. Leenen, 1753 (Gelders Archief, Arnhem)

vaak door aankoop van voormalige agrarische goederen of kloostergoederen en in sommige gevallen door de ontginning van woeste gronden (heide). De eigenaren waren Arnhemse stadsbestuurders, die ook een huis in de stad bezaten. De nieuwe buitenverblijven waren tussen vijftig en tweehonderd hectare groot. Als buitenverblijf lag de focus op het esthetische landschap, maar alle goederen hadden ook economische functies als bouw- en weilanden en bossen.

NIEUWE RIJKEN, NIEUWE BUITENS

Aan het begin van de negentiende eeuw lagen aan de Veluwezoom zo'n zestig buitenplaatsen en landgoederen. Dit geliefde landschap kreeg in de negentiende eeuw extra belangstelling, onder meer dankzij de kunstenaars die zich rond Oosterbeek vestigden.

Kunstenaars als Johannes en Gerard Bilders, Frederik Hendrik Hendriks en Anton Mauve kwamen naar de Veluwezoom om de natuur en de fraaie vergezichten op doek vast te leggen.[18] Hun schilderijen toonden de romantische landschappen van landgoederen en de ongerepte natuur van nog ongecultiveerde 'woeste' gronden.

Zo ontstond in Oosterbeek een kunstenaarskolonie en een rijk cultureel leven dat vooral tussen 1840 en 1900 bloeide. Met hun werk droegen de schilders van de Veluwezoom bij aan de bekendheid van de streek, daarbij gesteund door mecenassen en landgoedeigenaren als C.P. van Eeghen, C.P.E. Robidé van der Aa en J. Kneppelhout (afb. 7).[19]

Op deze manier werkten landgoedeigenaren en kunstenaars samen om de aantrekkelijkheid van Gelders Arcadië zichtbaar te maken, wat weer tot gevolg had dat andere rijken zich voor vestiging in deze streek gingen interesseren. Deze belangstelling werd verder aangewakkerd door vele toeristische kaarten, wandelgidsjes en lofdichten, die de pracht van de Veluwezoom aanprezen. Dit resulteerde in de bouw van villawijken

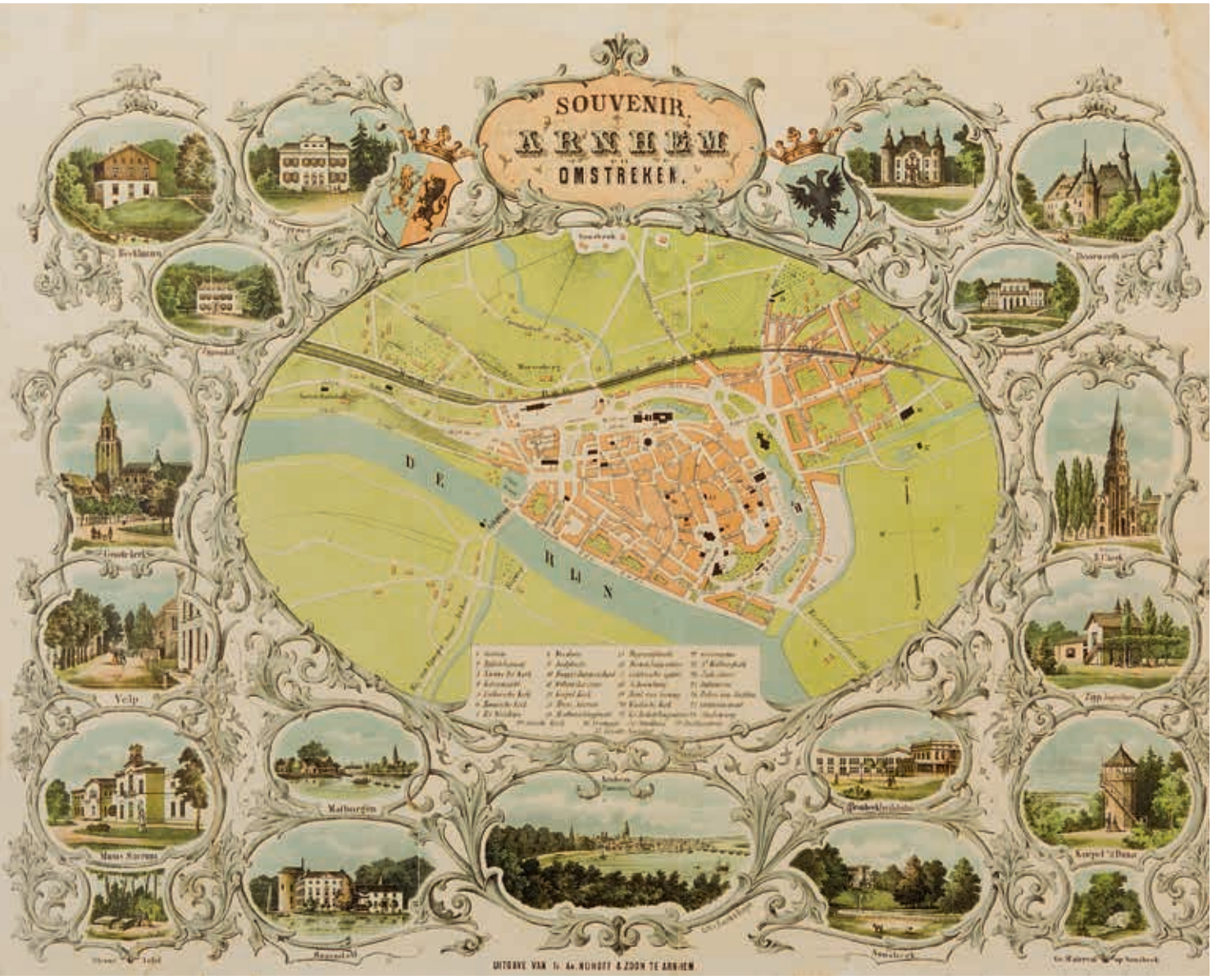

7. 'Souvenir Arnhem en Omstreken', plattegrond van de stad Arnhem met achttien afbeeldingen in cartouches. In de cartouches zien we een groot aantal buitenverblijven, zoals Biljoen, Bronbeek, De Oorsprong, Zypendaal, Rosendael en Sonsbeek. Door Van Emrik & Binger, uitgegeven door I.A. Nijhoff & Zoon, 1868 (Gelders Archief, Arnhem)

en de creatie van nieuwe buitenplaatsen en landgoederen. Het eerste ging vaak ten koste van oudere landgoedterreinen als die van Klarenbeek en Sonsbeek.[20] De verkaveling in terreinen met minder groot oppervlak ging samen met de opkomst van een nieuwe elite in de negentiende eeuw. De nieuwe stichters waren over het algemeen niet meer lokale adellijken of regenten, maar nieuwe rijken als advocaten, bankiers, architecten en projectontwikkelaars uit het westen van het land en teruggekeerde Indiëgangers. Voor hen was land niet de primaire bron van inkomsten. Verspreid over de gehele zone werden bijna veertig nieuwe buitenplaatsen en landgoederen gecreëerd, waaronder Belmonte, Villa Sanoer, Hinkeloord, De Dorschkamp, Quadenoord, Bato's Wijk, Pietersberg, Rosorum, Bronbeek, Hofstetten en Rhederhof.

Als we naar Gelders Arcadië als geheel kijken, valt op dat het veelal niet meer gaat om hergebruik van oudere buitenplaatsen en landgoederen in relatieve nabijheid van Arnhem, maar om plekken die voorheen nauwelijks buitens kenden. Plaatsen als Wageningen, Oosterbeek en Ellecom zagen een sterke toename van buitenplaatsen. Een belangrijke factor voor het uitdijen van Gelders Arcadië was de uitbreiding van het spoornetwerk, zoals met de spoorlijn Utrecht-Arnhem in 1843-1845. De verbetering van transportmogelijkheden maakte de aanleg van (wel of niet permanent bewoonde) landhuizen in een parkachtige setting op grotere afstand van de stad Arnhem mogelijk. Deze grotere afstand van de nieuwe buitenplaatsen, vaak op voormalige woeste gronden, had ook te maken met de toenemende schaarste aan land nabij Arnhem. Voor-

8. De buitenplaats Bronbeek is ontstaan door de koop van een deel van het oudere landgoed 't Lange Water (Gelders Archief, Arnhem)

beelden hiervan zijn 't Heuvelink en Vrijland aan de Koningsweg ten noorden van de stad. Naast de infrastructurele verbeteringen was dus de beschikbaarheid van land een reden waarom Gelders Arcadië een steeds groter gebied ging bestrijken.

Maar ook in de oude kern van Gelders Arcadië bleef de tijd niet stilstaan. Hier ontstonden nieuwe buitenplaatsen als gevolg van de (gedeeltelijke) verkoop van grondbezit van verarmde adellijke families of regenten.[21]

Enkele nieuwe buitens, zoals Heidestein in Heelsum, hadden hun oorsprong in de verkoop van domeingoederen van de heerlijkheid Doorwerth in de negentiende eeuw. De versnippering en verkoop van een bestaand landgoed was ook het begin van Bronbeek, gelegen tussen Arnhem en Velp (afb. 8). Omstreeks 1820 werd landgoed 't Lange Water in delen verkocht. Het noordelijke deel kocht de Amsterdamse rentenier Hermen Steijgerwalt, die op een helling van de Paasberg een nieuw landhuis liet bouwen en een park liet aanleggen met siergewassen en een moestuin. Een gegraven sprengenbeek werd opgestuwd om kleine watervallen, vijvers en een fontein te kunnen aanleggen.

Na 1900 werden nauwelijks nog nieuwe buitenplaatsen gesticht. Buitens als De Kamp, De Leemkuil, Huize Eekland en Laag-Wolfheze ontstonden op nog beschikbare terreinen, vaak op voormalige woeste grond op het stuwwalmassief. Over het algemeen waren de nieuwe buitenverblijven kleiner dan de bestaande buitens en is er slechts bij uitzondering sprake van een landgoed. Voor de eigenaren fungeerden de buitenplaatsen als semipermanente woning in het buiten-

9. Landhuis in Gooise landhuisstijl op De Langenberg, Heelsum. Prentbriefkaart, 1950-1960 (Gelders Archief, Arnhem)

TABEL 1. Typologie van buitenplaatsen en landgoederen in het buitenplaatslandschap Gelders Arcadië. De typering geeft de situatie aan ten tijde van de stichting en de eerste transformatie. Elke buitenplaats/landgoed heeft opeenvolgende transformaties doorgemaakt in stijl van huis en park, gebruik et cetera. Hierdoor is het huidige landschap zeer gelaagd met structuren en elementen uit vele perioden en stijlen.

ONTSTAANSPERIODE	BELANGRIJKSTE OPDRACHTGEVERS	LOCATIE
Middeleeuwen en 16e eeuw	Hoge en lage adel, graven/ hertogen	Nabij rivier of beek, verspreid langs rand van Veluwe.
1600-1800	Regentenfamilies uit Arnhem	In de nabijheid van Arnhem, bij uitvalswegen (Amsterdamseweg, Utrechtseweg, Rijksstraatweg).
1800-1940	Voormalige Indiëgangers, nieuwe elite zoals bankiers en industriëlen (voornamelijk westerlingen), soms adel	Verspreid langs Veluwezoom, nabij nieuwe spoorlijn en tramlijn, maar ook bestaande uitvalswegen, bijv. in Oosterbeek, Wageningen en Ellecom. Vanaf 1900: hoger op de stuwwal gelegen.

gebied. Opvallend is dat 'natuur' zoals de Wolfhezerheide nadrukkelijk werd opgenomen als esthetisch onderdeel. Op De Kamp of Langenberg, een gebied dat oorspronkelijk tot de domeingoederen van kasteel Doorwerth behoorde, werd omstreeks 1920 een landhuis in Gooise landhuisstijl gebouwd, omringd door een in die tijd populaire heidetuin met coniferen en een vijver (afb. 9).[22]

In de Tweede Wereldoorlog kwam de aanleg van nieuwe buitenplaatsen definitief tot stilstand. De periode van 1940 tot 1945 markeert dan ook een breuk in de Nederlandse buitenplaatsgeschiedenis. Sterker nog: in de Veluwezoom betekende de oorlog voor diverse buitenplaatsen en landgoederen zelfs het einde. Als onderdeel van Operation Market Garden startten de geallieerden in september 1944 de Slag om Arnhem. Twee maanden lang vonden in en rondom de stad hevige gevechten plaats. De invloed op het eens zo arcadische landschap met zijn landhuizen en kastelen was enorm. De landhuizen van De Duno, Belmonte, Hemelse Berg, Bato's Wijk en De Oorsprong werden compleet verwoest.[23] Andere landgoederen liepen grote schade op.

LANDSCHAP IN VERANDERING

Als we naar Gelders Arcadië door de eeuwen heen kijken, dan zien we in verschillende periodes overeenkomstige patronen voor stichting, gebruik en vormgeving van buitenplaatsen en landgoederen (tabel 1). Onze analyse stelt ons vervolgens in staat om – een abstractieniveau hoger – Gelders Arcadië als buitenplaatslandschap te bekijken. Wat de overeenkomstige patronen betreft werden over het algemeen nieuwe buitenplaatsen gesticht door nieuwe elites, elk met andere wensen, mogelijkheden en ambities. Dat vertaalde zich in de karakteristieke structuur, vormgeving en inrichting van de nieuwe terreinen. Per periode verschillend zijn daarentegen de motieven van de respectievelijke nieuwe elites om hun buitenleven aan de Veluwezoom vorm te geven.

Ten aanzien van de economische exploitatie valt op dat de schaal van het landbezit in de opeenvolgende perioden afnam: land bleef weliswaar een goede investering, maar werd steeds minder belangrijk als inkomstenbron voor de eigenaar. Van oorsprong middeleeuwse landgoederen als Doorwerth en Middachten werden gekenmerkt door een grootgrondbezit van 500

ARCHITECTUUR	LANDSCHAP	VOORBEELDEN
Verdedigbare kastelen (o.a. gotiek en renaissance). Vanaf circa 1600 transformatie tot buitenplaatsen.	Zeer groot landgoed strekkende van rivier (uiterwaarden) via landbouwgronden en locatie hoofdgebouw met bijgebouwen naar hogere gronden met heide, bos, schaapsdriften en jachtgebieden. Geometrisch park (renaissance), vijvers en lanenstelsels. Watermolens (met name graan) langs sprengenbeken.	Biljoen (1067), Middachten (1190), Gelderse Toren (12e eeuw?), Doorwerth (1260), Rosendael (1314)
Barok, Hollands classicisme, Franse Lodewijk stijlen.	Grote buitenplaatsen en landgoederen met economische landerijen en als kern een tijdelijk buitenhuis. Vaak voortgekomen uit voormalige kloostergoederen. Geometrisch park (barok en rococo), vijvers, lanenstelsels en jachtgebieden. Vanaf eind 18e eeuw landschapspark met cascades. Watermolens (m.n. graan en papier) langs sprengenbeken (in 19e eeuw vaak afgebroken en vervangen door cascades).	Klarenbeek (1615), Zypendaal (1649), Boschveld (c. 1650), Warnsborn (1650), Lichtenbeek (1651), Rhederoord (1657; 1743), Hemelse Berg (1735), Sonsbeek (1742), Hartenstein (1779), Duno (1794)
Neoclassicisme, neorenaissance, neogotiek, ecclectisisme, chaletstijl. Vanaf 1900: Nieuw Historiserende Stijl, Cottage stijl, Engelse landhuisstijl en Gooise Landhuisstijl.	Relatief klein grondbezit, gericht op recreatief gebruik en natuurbeleving. Vermenging van nut en schoonheid. Met name (romantische) landschapsstijl en gemengde tuinstijl.	Sterrenberg (1801), Bronbeek (1820), Keijenberg (c. 1820), Valkenberg (1834), Pietersberg (1836), Belmonte (1843), Bato's Wijk (1845), Rhederhof (1850), Hinkeloord (1855), Villa Sanoer (1887) Dorskamp (1906), De Leemkuil (1909), The Hillock (1918), Laag-Wolfheze (1919), Varenheuvel (1938)

tot 1500 hectare, met verschillende landschapstypen (van natte gronden in de uiterwaarden tot droge gronden op de Veluwerand) en functies. Dit verschilt sterk van vroegtwintigste-eeuwse buitenplaatsen als De Kamp en Laag-Wolfheze, waar de heide geen onmisbaar onderdeel van een agrarisch systeem was. Hoewel dus in elke periode de landgoederen en buitenplaatsen zowel voor economische als esthetische doeleinden waren aangelegd, daalde de noodzaak om 'van het land te leven'; het nutsaspect was steeds minder nadrukkelijk aanwezig. Je zou andersom ook kunnen zeggen dat buitenvermaak en woonkwaliteit een grotere betekenis kregen bij de locatiekeuze en inrichting van landgoederen en buitenplaatsen.

Een andere factor die invloed had op het wanneer en waar van de vestiging van nieuwe landgoederen en buitenplaatsen was de beschikbaarheid van grond. Het moment waarop afzonderlijke buitenplaatsen werden doorverkocht zal vaak toeval zijn geweest. Maar ook hier zijn soms overeenkomsten tussen verschillende buitenplaatsen te vinden: het vrijkomen van kloostergoederen of de verkoop van grote landgoedterreinen en de daaropvolgende opsplitsing in kleinere eenheden kon een gemeenschappelijk startpunt zijn voor een volgende generatie buitenverblijven.

Ten slotte mag een derde aspect niet ongenoemd blijven: de invloed van verkeerswegen op de locatie van landgoederen en buitenplaatsen. In de negentiende eeuw waren met name de spoorlijnen van belang. Hierlangs dijde namelijk in de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw de traditionele vestigingskern voor buitenplaatsen rond Arnhem aanzienlijk uit. Wat abstracter zou je voor Gelders Arcadië als buitenplaatslandschap kunnen zeggen dat elke cultiveringsstap de aantrekkelijkheid van een terrein voor de volgende transformatie verhoogde. De voortschrijdende cultivering van de omstreken van Arnhem kwam eind achttiende, begin negentiende eeuw in een stroomversnelling door de herwaardering van het sterk geaccidenteerde en weelderig begroeide terrein in de landschappelijke tuinkunst. Eenmaal populair kreeg de oude kern van Gelders Arcadië in de nabijheid van Arnhem een aantrekkingskracht waarvan ook verder weg gelegen terreinen konden profiteren zodra ze beter bereikbaar waren.

BEHOUD EN ONTWIKKELING VAN EEN BUITENPLAATSLANDSCHAP: HET PROJECT GELDERS ARCADIË

De sociaal-historisch-geografische analyse van Gelders Arcadië en de daaruit voorkomende gebieds- en ensemblegerichte benadering vormden de basis van het project Gelders Arcadië. Hierin werkt het Gelders Genootschap sinds 2007 samen met de gemeenten Arnhem, Renkum, Rheden, Rozendaal en Wageningen, de provincie Gelderland en de particuliere en institutionele landgoedeigenaren. Ver vooruitlopend op de invoering van de Omgevingswet, gaf het project inzicht in zowel de afzonderlijke ensembles van landhuis en bijbehorend terrein als de overkoepelende regionale karakteristieken en kwaliteiten van het buitenplaatslandschap als geheel (afb. 10). Slechts vijftien van de meer dan honderd landgoederen en buitenplaatsen van Gelders Arcadië zijn aangewezen als rijksmonument. Daarbij moet worden opgemerkt dat veel cultuurhistorisch waardevolle structuren, zoals koningswegen, en gebieden, zoals oude bossen, akkers

10. Ontstaan en rijksbescherming erfgoedensembles Gelders Arcadië (auteur)

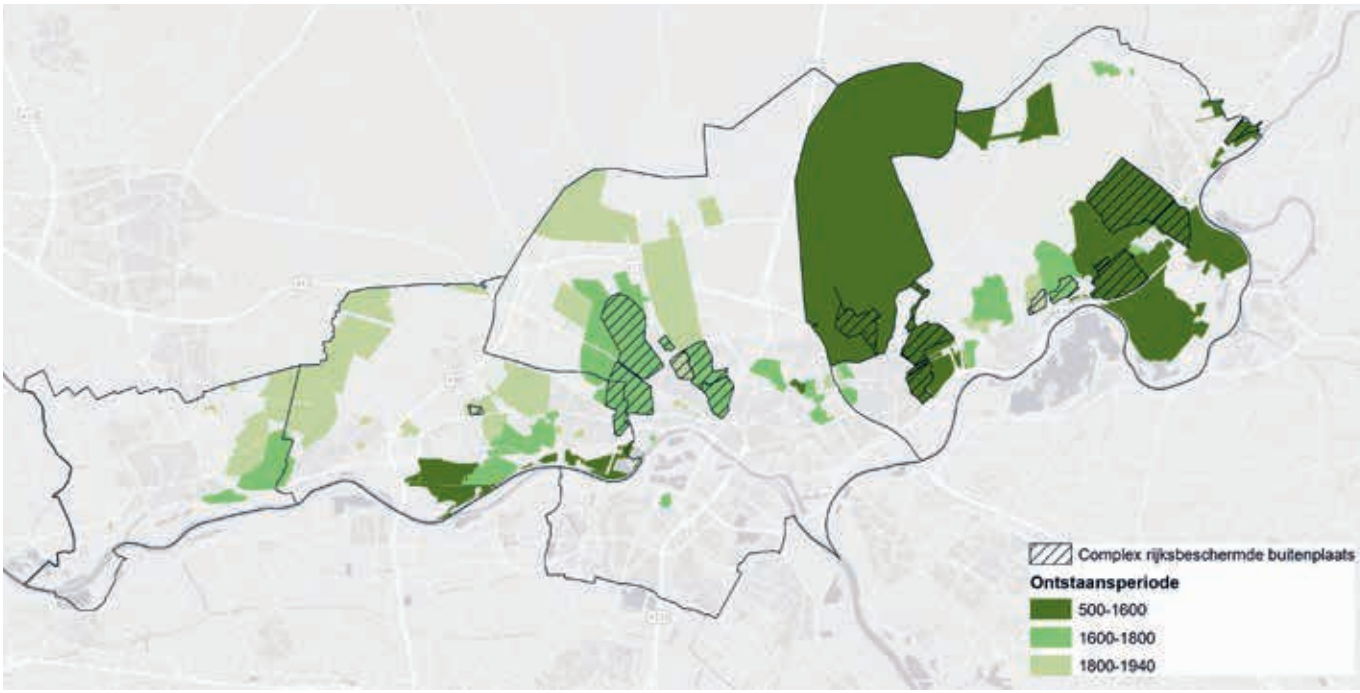

en woeste gronden, buiten de bescherming vallen. Het was daarom belangrijk om ook landgoed- en gemeenteoverstijgende structuren als lanen, koningswegen, sprengen en zichtlijnen te inventariseren en te analyseren.

De geografische aanpak van Gelders Arcadië resulteerde onder meer in de volgende drie benaderingen: aandacht voor de gehele collectie van buitenplaatsen en landgoederen (en niet alleen de rijksmonumenten, zoals voorheen gebeurde); focus op buitenplaatsen en landgoederen als samenhangende erfgoedensembles, inclusief begrip van sociaal-maatschappelijke, economische, landschappelijke en politieke factoren die hebben bijgedragen aan hun ontwikkeling en vormgeving; het besef dat de buitens, dankzij de grote aantallen en individuele omvang en waarden, een belangrijke basis vormen voor het karakter van de leefomgeving, in zowel het verleden als heden en toekomst.

Deze drie benaderingen vertaalden zich concreet in een kartering van het hele buitenplaatslandschap van Gelders Arcadië met alle nog (deels) bestaande erfgoedensembles en een verankering in gemeentelijk en provinciaal beleid. De tweeledige analyse van enerzijds individuele buitenplaatsen en anderzijds het buitenplaatslandschap op regionale schaal lag ten grondslag aan gesprekken met overheden, eigenaren en andere stakeholders om mogelijke oplossingen te formuleren voor hedendaagse opgaven en problemen. Het denken in twee schaalniveaus leidde tot het verbeteren van gemeentelijk en provinciaal beleid en was de basis voor betere samenwerking op lokaal en regionaal niveau. 'Gelders Arcadië' is nu een *learning case* binnen het internationale project Innocastle, een samenwerking tussen partners uit Nederland, België, Roemenië, Verenigd Koninkrijk en Spanje.[24]

NOTEN

1 In dit artikel wordt zowel over landgoederen als over buitenplaatsen gesproken. Een buitenplaats is letterlijk een huis 'buiten' de stad, op het platteland. Hier konden de eigenaren recreëren en gasten ontvangen. De meeste buitenplaatsen werden gebruikt als zomerhuis. Een buitenplaats kon onderdeel zijn van een groter landgoed: een grootgrondbezit met economische landerijen als bossen, akkers en weilanden.

2 I.A. Nijhoff, *Geldersch Arkadia, of wandeling over Biljoen en Beekhuizen*, Arnhem 1820, 1.

3 De Tweede Wereldoorlog betekende een breuk in de Nederlandse buitenplaatsgeschiedenis. Een laatste fase kunnen we zien in de creatie van nieuwe Natuurschoonwet landgoederen na 1950, al vond dat vooral plaats op het Veluwemassief ten noorden van de Veluwezoom. Deze jongste fase wordt hier niet besproken.

4 M. Girouard, *Life in the English country house. A social and architectural history*, Londen 1978, 2.

5 J. Jas e.a. (red.), *Kastelen in Gelderland*, Utrecht 2013.

6 S. Zeefat en E. Storms-Smeets, *Landgoed Doorwerth. Cultuurhistorische analyse en waardestelling*, rapportage Gelders Genootschap, Arnhem 2021.

7 De heerlijke rechten, zoals het jachtrecht dat was verbonden aan het van oorsprong middeleeuwse, adellijke grootgrondbezit, bleven voor de eigenaren lange tijd van groot belang. Verder lezen over jacht op Nederlandse landgoederen: C. Gietman e.a., *De jacht. Een cultuurgeschiedenis van jager, dier en landschap*, Hilversum 2021.

8 B. Olde Meierink en E. Storms-Smeets, 'Transformatie en nieuwbouw. Adellijke en burgerlijke buitenplaatsen in Gelderland (1609-1672)', in: Y. Kuiper en B. Olde Meierink (red.), *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek*, Hilversum 2015, 180-207.

9 C. van der Genugten, 'De Koningsberg op Rosendael, deel 1', *Ambt & Heerlijkheid* 62 (2016), 28-30.

10 D. Koper-Mosterd en H. Tromp, 'De tuinen en het park van Middachten', in: T. Hoekstra (red.), *Middachten. Huis en Heerlijkheid*, Utrecht 2000, 11.

11 G.A. Kuyk, 'De geschiedenis van het landgoed Sonsbeek bij Arnhem', *Bijdragen en mededeelingen der Vereeniging Gelre, deel XVII*, Arnhem 1906, 85-119.

12 J. Vredenberg, 'Landgoederen en buitenplaatsen', in: F. Keverling Buisman en I. Jacobs, *Arnhem van 1700 tot 1900*, Utrecht 2009, 49-51.

13 Olde Meierink en Storms-Smeets 2015 (noot 8), 203-205.

14 A. Markus, *Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw. Met geschiedkundige aanteekeningen, platen en kaarten*, Arnhem 1907, 482. De naam 'De Syp' hield hoogstwaarschijnlijk verband met de natuurlijke waterbronnen (sijpelen betekent druppelen). Een kaart van I. van Geelkercken uit 1667 toont de zuidelijke bronnen als De Sijp. Gelders Archief, 0306 Commanderij van St. Jan te Arnhem, nr. 207: 'Delineatie ofte landt carte en ooik de specificatie van nieuwe aengemaeikte landen in den Kattenpoel in 't jaar 1667', door I. van Geelkercken.

15 Olde Meierink en Storms-Smeets 2015 (noot 8), 200; C.J.M. Schulte, '"De Soete Ruste van een aangenaam Buijtenleeven". De familie Brantsen en haar buitenplaats Zypendaal in Arnhem', *Arnhem de Genoeglijkste 29*, Arnhem 2009, 138-157.

16 Gelders Archief 0452 Familie Brantsen, inv. nr. 59, 'Magescheid tussen de kinderen van 'Mr. Johan Brantsen en wijlen Hester Henriette de Vree'. In duplo, 1765. Wayampibo werd in 1822 verkocht, maar Vossenburg en Onverwacht bleven eigendom van een grote groep aandeelhouders van de familie Brantsen (van Zypendaal en Rhederoord), zeker tot eind negentiende eeuw. Zie ook: H.E. Lamur, *The production of sugar and the reproduction of slaves at Vossenburg, Suriname, 1705-1863*, Amsterdam 1987; B. Koene, *De mensen van Vossenburg en Wayampibo. Twee Surinaamse plantages in de slaventijd*, Hilversum 2019.

17 E. Storms-Smeets, 'Vergeten erfgoed. De unieke terrassen van landgoed Zypendaal', in: T. Hermans e.a. (red.), *'De Laghende Vallei'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen in Gelderland* (Nederlandse Kastelenstudies deel 3), Zwolle 2020, 235-263.

18 D. van Veelen, J. Kapelle en U. Anema, *De schilders van de Veluwezoom*, Zwolle 2019; E. Storms-Smeets (red.), *Gelders Arcadië. Atlas van een buitenplaatsenlandschap*, Utrecht 2011.

19 Van Veelen, Kapelle en Anema 2011 (noot 18).

20 A.G. Schulte en C.J.M. Schulte-van Wersch, *Monumentaal groen. Kleine cultuurgeschiedenis van de Arnhemse parken*, Utrecht 1999; E. Storms-Smeets, 'From elite to public landscapes. The case of the Klarenbeek estate in Arnhem, 1880-1950', *Virtus Journal of Nobility Studies* 7 (2016), 147-167.

21 Stijgende loonkosten, hoge instandhoudingskosten, verminderde inkomsten en successiebelasting brachten veel landgoedeigenaren in financiële problemen. Verarmde families verkochten delen van hun landgoed om het hoofd boven water te houden. Al bleek dat meestal slechts uitstel van het noodlot te zijn en werden uiteindelijk veel particuliere landgoederen verkocht aan gemeenten, natuurorganisaties,

projectontwikkelaars en educatieve instellingen.

22 Storms-Smeets 2011 (noot 18) 146.

23 H. Timmerman, '1940-1945: oorlog aan de Veluwezoom', in: E. Storms-Smeets 2011(noot 18), 82-93; E. Storms-Smeets, 'Oorlog in Arcadië. Kastelen, buitenplaatsen en landgoederen in Gelderland, 1940-1945', in: T. Hermans e.a. (red.), *'Hier wonen wij! Is het niet prachtig!' Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen* (Nederlandse kastelenstudies deel 2), Zwolle 2020, 199-207.

24 Zie ook P. Thissen, 'Buitenplaatslandschappen in Gelderland. Interventies van overheden in verleden en heden', *Bulletin KNOB* 120 (2021) 4, 47-61.

DR. E.A.C. STORMS-SMEETS is historisch geograaf en werkzaam bij het Gelders Genootschap als senior onderzoeker en adviseur erfgoed en landschap. Van 2012 tot 2017 was ze universitair docent Historische Buitenplaatsen en Landgoederen aan de Rijksuniversiteit Groningen. Sinds voorjaar 2021 werkt zij bij Wageningen University & Research als buitengewoon universitair hoofddocent Cultureel Erfgoed en Participatieve Ruimtelijke Ontwikkeling. Storms-Smeets is bestuurslid van Stichting Limburgse Kastelen.

THE SOCIAL GEOGRAPHY OF THE ESTATE LANDSCAPE IN GELDERS ARCADIË

ELYZE STORMS-SMEETS

For many centuries, the landscape and cultural history of the Netherlands have been influenced by the rural estates of large landowners. Their country houses with gardens, parks and farmland formed an important combination of practical aspects of economic management and aesthetic landscaping. Many castles or country houses were linked to large landholdings of several hundred, sometimes even thousands of hectares, as in the case of the Veluwezoom in the Province of Gelderland. Since the late Middle Ages this area, now known as Gelders Arcadia, has been popular with the landed elite, whose ranks have included noble families, stadtholders, city regents and bankers. The undulating landscape, the rivers and brooks and the fertile land was ideally suited to the creation of the desired combination of productive and aesthetic landscapes.

One of the special aspects of the Gelders Arcadia estate zone is that it represents nearly every stage in the development of the Dutch country estate, from the emergence of castles and lordships (c. 500-1600), to the foundation of small country retreats by town regents (c. 1600-1800), and the creation of villa-like country estates for a new elite of bankers, industrialists and lawyers (c. 1800-1940). The historic country houses and landed estates are manifestations of their time and therefore very diverse, ranging from transformed noble castles with large landholdings to the rural retreats of town regents to villa-like country houses for the newly wealthy. Not only the architecture of the house and park, but also the use, the anchoring in the cultural landscape and the social significance underwent development.

A historical-geographical approach was used to analyse location and distribution patterns and to investigate the size, character and functions of country estates in each period from an economic, political, societal and social perspective. It appears that the majority of new country houses and estates were created by a new elite of the newly rich, whereas the old elite continued to invest in their ancestral properties.

The motivation to invest in the establishment of a country seat differed per period. The landed and country estates featured both economic and aesthetic landscapes, although the former were less prominent in later periods.

This socio-historical-geographical approach has given us a better understanding of the various processes of estate creation, transformation and adaptation through time – knowledge that can also be used to reach well-founded decisions in the 21st century. The geographical approach for Gelders Arcadia has resulted in improved spatial policies through: 1. Attention to the entirety of country estates (rather than only those with listed status); 2. A focus on the country estate as a cohesive heritage ensemble, including an understanding of the social, economic, landscape and political factors that contributed to its development and design; 3. Recognition that the estates, thanks to their large number and individual sizes and qualities, have formed and will continue to form an important basis for the character of the living environment.

BUITENPLAATSLANDSCHAPPEN IN GELDERLAND

INTERVENTIES VAN OVERHEDEN IN VERLEDEN EN HEDEN

PAUL THISSEN

INLEIDING

Buitenplaatslandschappen worden vaak ervaren als tijdloze oorden van ontspanning en goede smaak.[1] Achter de schoonheid schuilen echter de moeizame pogingen van eigenaren om deze landschappen in stand te houden. En de overheidsinterventies die vanaf het begin van de twintigste eeuw deze instandhouding faciliteerden.

De provincie Gelderland heeft de meeste onder de Erfgoedwet beschermde buitenplaatsen (119 van de 552), die geconcentreerd in buitenplaatslandschappen voorkomen.[2] Deze buitenplaatslandschappen, voor Gelderland van buitengewoon belang, vormen regio's met hoge cultuurhistorische, landschappelijke, ecologische en toeristisch-recreatieve waarden. Henri van der Wyck (1927-2001) herkende als een van de eersten in Nederland de samenhang binnen en tussen buitenplaatsen en stelde voor dat ook als uitgangspunt voor nieuw beleid te nemen. Hij onderscheidde in Gelderland buitenplaatslandschappen in de zuidelijke Veluwezoom, met Arnhem als centrum, en de landschappen in de Graafschap achter Zutphen (afb. 1 en 2).[3]

▲ 1. Landgoed De Wiersse bij Vorden is een schakel in het buitenplaatslandschap rondom de Baakse Beek (foto MVO TV)

2. Kasteel en landgoed Middachten bij De Steeg, gezien vanuit het IJsseldal richting de bosgebieden van de Veluwe. Middachten vormt met aangelegen buitenplaatsen en landgoederen als Avegoor, Hof te Dieren, Rhederoord en Valkenberg een gaaf onderdeel van het buitenplaatslandschap Gelders Arcadië (foto MVO TV)

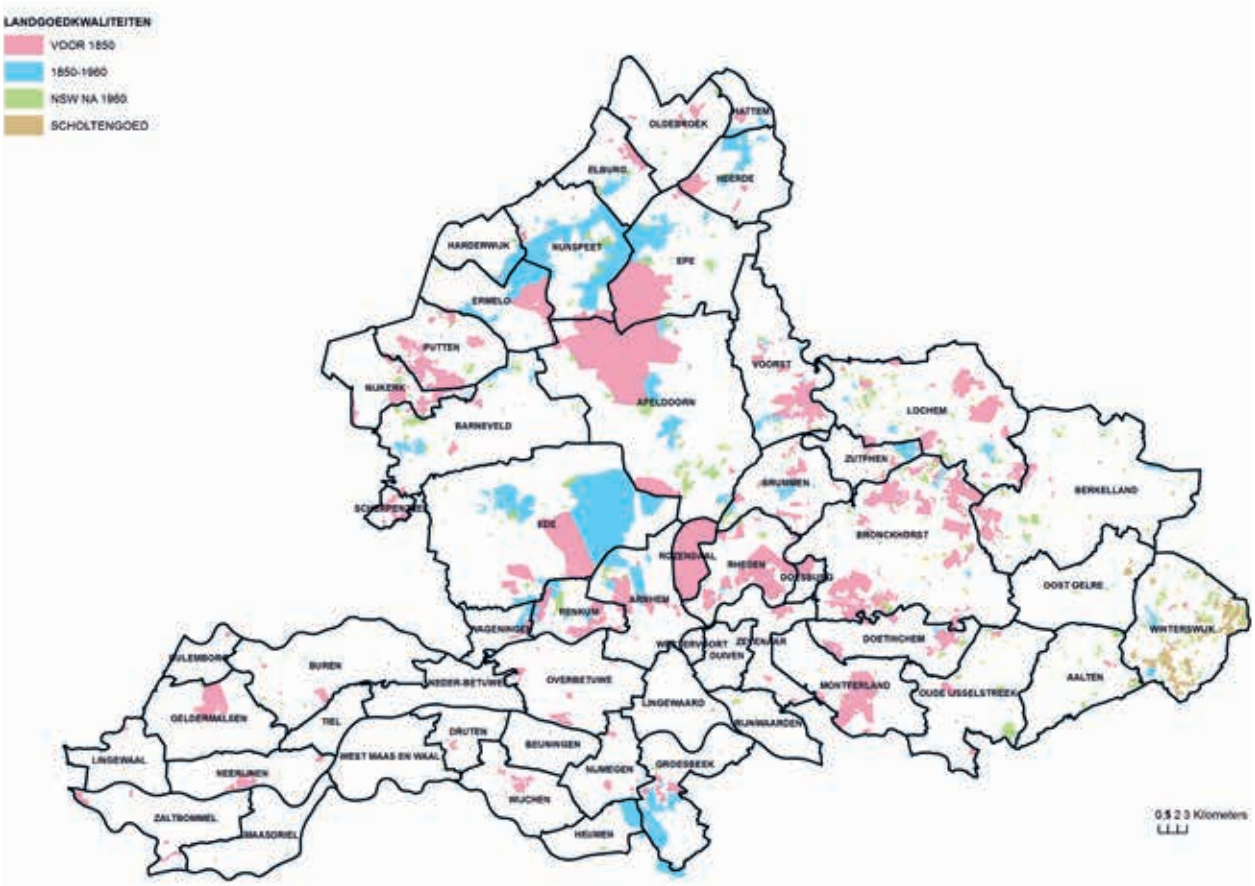

3. Voorlopige kaart van landgoedkwaliteiten in Gelderland. De oudste en belangrijkste buitenplaatsen en landgoederen komen voor in een band vanaf Wageningen over de gemeenten Renkum, Arnhem, Rozendaal en Rheden (samen de zuidelijke Veluwezoom of ook wel Gelders Arcadië genoemd), de gemeenten Brummen en Voorst (zuidelijke IJsselvallei) en aan de overzijde van de IJssel in de gemeenten Lochem, Zutphen en Bronckhorst (Graafschap) (Elyze Storms-Smeets, Gelders Genootschap in opdracht van de provincie Gelderland, 2019)

De zuidelijke Veluwezoom beschouwde Van der Wyck als een van de belangrijkste buitenplaatslandschappen van Nederland.[4]

Wat maakt deze landschappen zo bijzonder? De buitenplaatslandschappen dragen bij aan een aantrekkelijk woon- en werkmilieu, een goed aanbod van toeristisch-recreatieve mogelijkheden, een hoog kwaliteitsniveau wat betreft natuur en landschap, en een relatief weinig aangetast natuurlijk en cultuurhistorisch landschap.[5] In opdracht van de provincie heeft het Gelders Genootschap een voorlopige kaart gemaakt van de nog aanwezige historische landgoedkwaliteiten, die zich over een veel groter oppervlak uitstrekken dan de wettelijk beschermde buitenplaatsenensembles (afb. 3).

Deze bijdrage geeft een kort historisch overzicht van de overheidsbemoeienis met de instandhouding van historische kastelen, buitenplaatsen en landgoederen in Gelderland en de zones waarin ze geconcentreerd voorkomen. Daarbij gaat het niet alleen om provinciale bemoeienis, maar ook om nationale wet- en regelgeving en lokale interventies. Wat was de achtergrond ervan, welke overheden waren en zijn betrokken en wat kunnen we ervan leren?

BUITENPLAATSLANDSCHAPPEN IN EEN VERSTEDELIJKEND LAND

De relatie tussen overheden en buitenplaatsen of landgoederen heeft een lange geschiedenis. Tot in de Bataafs-Franse tijd viel de groep van leidende personen binnen de Nederlandse overheid en de groep van buitenplaats- en landgoedbezitters grotendeels samen. In Gelderland hield deze situatie aan tot in de eerste helft van de twintigste eeuw. Adel en patriciaat domineerden het openbaar bestuur en waren tevens eigenaar van veel kastelen, buitenplaatsen en landgoederen. Daarmee hadden zij zeggenschap over onder meer verkoop, verkaveling en toegankelijkheid. Op een groter schaalniveau had dat natuurlijk ook invloed op het voortbestaan en de aantrekkelijkheid van buitenplaatslandschappen als geheel.[6]

Rond de eeuwwisseling ontstond in het hele land ongerustheid over de aantasting van natuur en landschap door de snelle verstedelijking. De bezorgdheid gold ook de aantasting en het verdwijnen van buitenplaatslandschappen; buitenplaatsen en landgoederen hadden te maken met opdeling voor villaparken en andere stadsuitbreidingen, versnippering door de aanleg van infrastructuur en afsluiting vanwege de grote toe-

loop.[7] Het publiek vreesde niet zozeer de teloorgang van de culturele waarden van de buitenplaatslandschappen, maar het verdwijnen van toegankelijke en aantrekkelijke groengebieden in de nabijheid van de stad. Maar waarom wilden particuliere grondbezitters rond 1900 eigenlijk af van hun mooie terreinen? Dat had vooral te maken met hoge belastingen en stijgende lonen. Eind negentiende eeuw was de successiebelasting voor landgoedeigenaren verhoogd en in 1911 gebeurde dat opnieuw. Bovendien moesten grondeigenaren meer vermogensbelasting betalen doordat de verkoopwaarde van hun landgoed steeg.[8]

Om eigenaren tegemoet te komen wijzigde de rijksoverheid in 1896 de Wet op de personele belasting en bepaalde dat openstelling van landgoederen een beperkt belastingvoordeel opleverde.[9] Deze landelijke maatregel betrof ook de talloze buitenplaatsen in Gelderland.

Een particulier initiatief dat mede het behoud van buitenplaatsen en landgoederen moest ondersteunen, was de oprichting in 1905 van de Vereeniging tot behoud van Natuurmonumenten (kortweg: Natuurmonumenten). Dit wordt meestal geduid als de start van de natuurbeschermingsbeweging met een ecologisch motief. Maar de drijfveer was net zo goed het streven om natuurrijke cultuurlandschappen, inclusief buitenplaatsen en landgoederen, vanuit cultuurhistorische en esthetische beweegredenen te behouden.[10] Dit kwam ook voort uit het feit dat de eigenaren van buitenplaatsen en landgoederen nauwe banden hadden met Natuurmonumenten.[11]

ARNHEM EN NIJMEGEN: BUITENPLAATSEN VOOR DE STAD

In Gelderland vielen eind negentiende en begin twintigste eeuw de buitenplaatslandschappen bij de grootste steden Arnhem en Nijmegen ten prooi aan projectontwikkeling voor villabouw. Om verdere sloop en opdeling te voorkomen en ook op termijn recreatiemogelijkheden voor de zich ontwikkelende stad veilig te stellen, ging het stadsbestuur van Arnhem over tot aankoop van de landgoederen Klarenbeek (1886) en Sonsbeek (1899) (afb. 4). Hiermee sloeg de stad twee vliegen in één klap: in beide gevallen werd een deel van

4. Landgoed Klarenbeek in 1913. De gemeente Arnhem kocht Klarenbeek om een deel als wandelpark voor de stad te behouden, het andere deel werd heringericht als woonwijk (Gelders Archief, Arnhem)

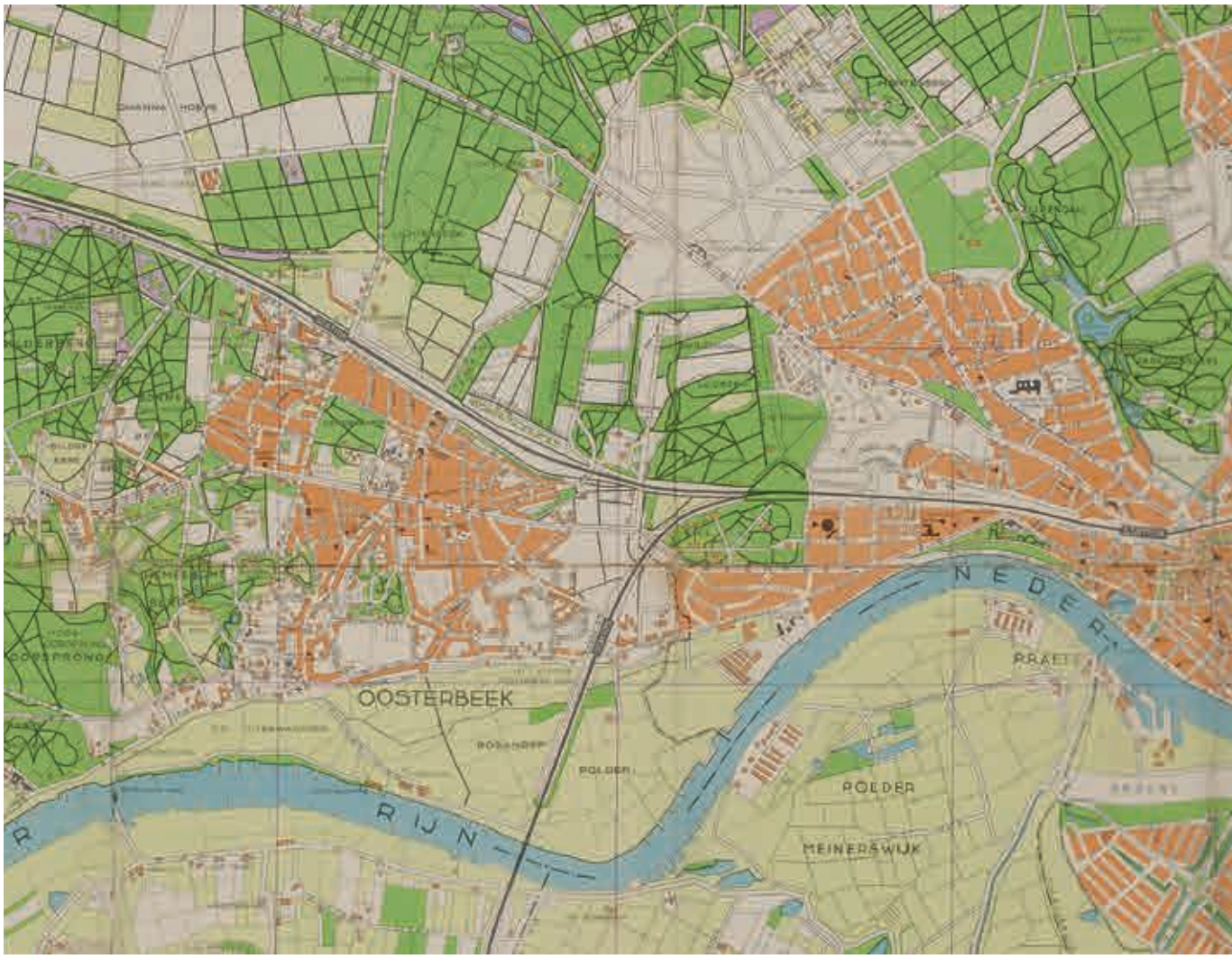

5. Groene wiggen in het stedelijk weefsel van Arnhem die zijn ontstaan door behoud van historische buitenplaatsen, deels dankzij aankoop door de gemeente (Gelders Archief, Arnhem)

► 6. Mariënbosch, een oude buitenplaats die in de jaren twintig door de gemeente Nijmegen werd gekocht en omgevormd tot wandelbos voor de groeiende stad (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

het terrein ontwikkeld tot stadswijk, een ander bestemd tot wandelgebied. De openbare wandelparken hadden de verzorgde vormgeving van de voordien particuliere parken met hun wisselende en mooie vergezichten, verzorgde paden en oude bomen. Het op Sonsbeek aansluitende Zypendaal kwam in 1925 in beheer van de gemeente en werd in 1930 aangekocht (afb. 5).[12]

In en bij Nijmegen kocht het gemeentebestuur in de jaren twintig van de vorige eeuw grond om een groene zone van buitens en bossen te onttrekken aan verkaveling in het kader van de stadsuitbreiding. De uit Nijmegen afkomstige politicus jonkheer Marinus van der Goes van Naters (1900-2005) speelde daarbij een essentiële rol. Via zijn uitgebreide netwerk van regionale en nationale politici, bestuurders, landgoedeigenaren en natuurbeschermers, waaronder leden van de in 1925 opgerichte Nijmeegsche Vereeniging tot Behoud van Natuurschoon, wist hij de gemeente te bewegen om buitenplaatsen en landgoederen op de stuwwal aan de toenmalige stadsrand aan te kopen. De gemeente verwierf buitenplaats Mariënbosch en aangrenzende terreinen als 'wandelbos', gevolgd door De Vier Perken en het buitengoed Brakkenstein (afb. 6).[13] Ook toen het Geldersch Landschap in 1940 de Heerlijkheid Beek en landgoed Bronhuize in de toenmalige gemeente Ubbergen bij Nijmegen wilde verwerven, kon de Nijmeegsche Vereeniging tot Behoud van Natuurschoon hieraan bijdragen.

Kort na de Tweede Wereldoorlog zou Van der Goes van Naters er nog voor zorgen dat het nabijgelegen, voorheen Duitse, landgoed Wylerberg definitief bij Nederland kwam en door verwerving door Staatsbosbeheer intact en toegankelijk bleef.[14] Dit alles leidde tot behoud van het buitenplaatsenlandschap op de stuwwal in Beek-Ubbergen en het aangrenzende deel van de (voormalige) gemeente Groesbeek.

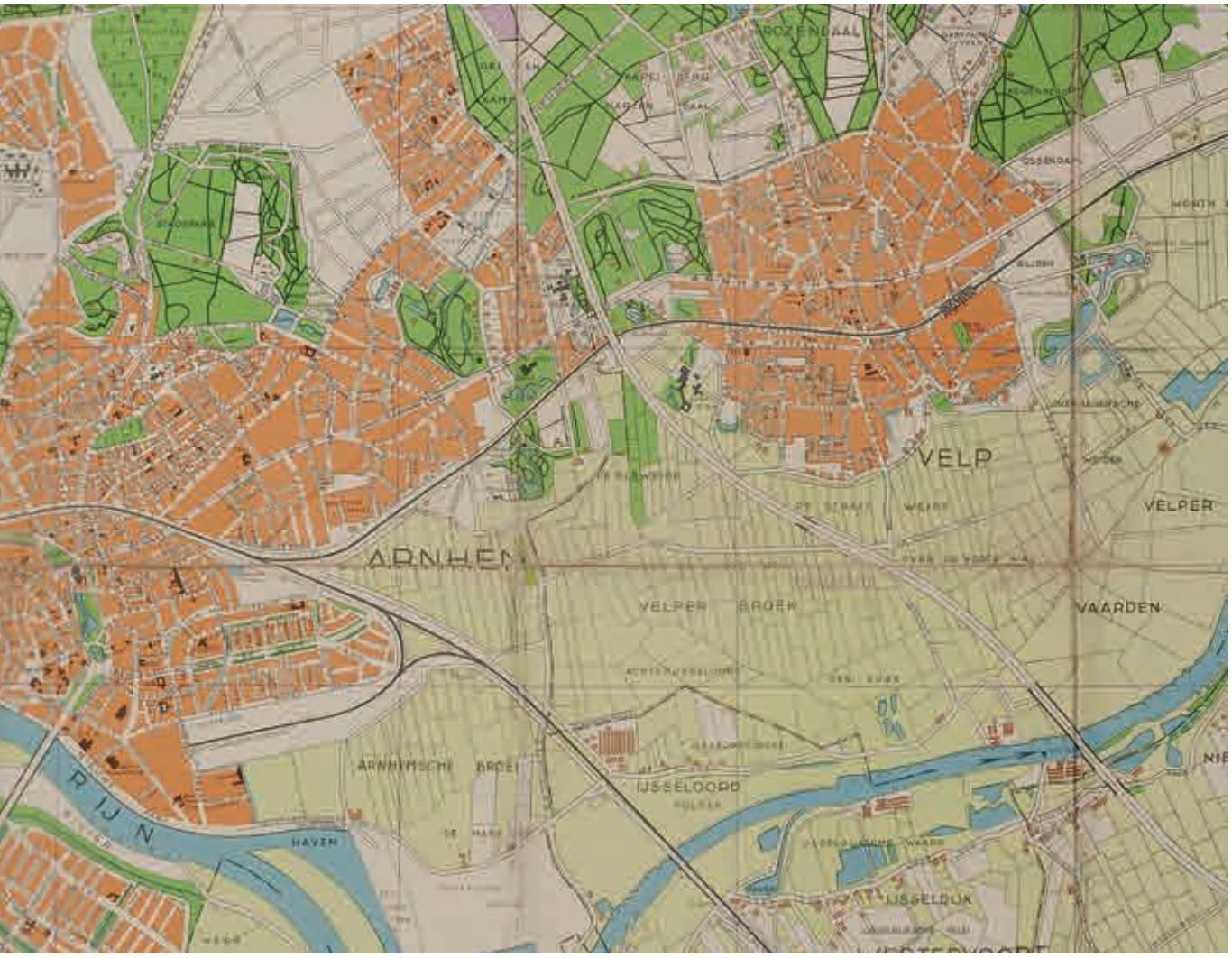
VELP
VELPER
VAARDEN
VELPER BROEK
ARNHEM
ARNHEMSCHE BROEK
IJSSELOORD
IJSSELDUK
RIJN
HAVEN

7. Kasteel Biljoen bij Velp, dat met het nu afgescheiden Beekhuizen een prestigieus particulier landgoed vormde. Natuurmonumenten verwierf Beekhuizen al vroeg, veel later verwierf Geldersch Landschap Biljoen (foto Henk Monster)

NATUURSCHOONWET 1928

Na de Eerste Wereldoorlog verdwenen veel landgoederen door financieel-economische oorzaken. Voordat de overheid zich hiermee ging bemoeien, organiseerden Natuurmonumenten en de ANWB in 1926 een 'noodklokvergadering'. Beide organisaties hadden in het bestuur en onder de vooraanstaande leden veel particuliere grootgrondbezitters. Mede door de maatschappelijke ongerustheid kwam de overheid in actie en stelde het parlement in 1928 de Natuurschoonwet (NSW) vast. De NSW gaf (en geeft) particuliere eigenaren de mogelijkheid om in ruil voor behoud en openstelling van 'natuurschoon' belastingvoordeel te verkrijgen. Dit kwam zowel de maatschappij als de particuliere grondeigenaar ten goede. Maar wat regelt de wet eigenlijk met betrekking tot 'natuurschoon', 'belastingvoordeel' en 'behoud'? Met natuurschoon wordt hier een esthetische kwaliteit bedoeld die samenhangt met vormkenmerken van buitenplaatsen en landgoederen. De belastingvoordelen hebben betrekking op vermogen en successie. Behoud van natuurschoon kwam neer op de plicht om ten minste 25 jaar een landgoed in stand te houden en open te stellen voor wandelaars.[15] Na het van kracht worden van de NSW meldden zich veel landgoederen hiervoor aan. In Oost-Nederland zijn tot begin jaren veertig ongeveer vijfhonderd landgoederen onder de werking van de wet gebracht, waarvan 62 procent in Gelderland en Overijssel. Het grootste deel hiervan was in adellijk eigendom.[16]

HET 'VANGNET' VAN NATUURMONUMENTEN EN GELDERSCH LANDSCHAP

Natuurmonumenten had in de eerste decennia van de twintigste eeuw dus succes bij het aanjagen van overheidsmaatregelen ter bescherming van openbaar toegankelijke groengebieden. De vereniging was vanaf 1911 in Gelderland echter ook zelf actief met het aankopen van terreinen met hoge natuur- en landschapswaarden, vaak landgoederen. Dat ze hierin slaagde, kwam mede door een overlap tussen de eigen netwerken en die van de grondbezittende adel in deze provincie. Langdurig onderhouden persoonlijke relaties leidden vaker tot eigendomsoverdracht. En toch zullen de voormalige grondeigenaren hun terreinen met gemengde gevoelens hebben verkocht: zo blij als de particulieren waren dat zij het onderhoud nu aan Natuurmonumenten konden overlaten, zo zuur bleef voor hen natuurlijk de door de omstandigheden afgedwongen verkoop.[17]

De eerste aankoop van Natuurmonumenten was landgoed Hagenau en de Carolinaberg (gemeente Rheden), deel van het voormalige bezit van de Oranjes rond het Hof te Dieren. In 1919 kwam ook het nabijgelegen Rhederoord met omringend park van de befaamde Duitse landschapsarchitect Eduard Petzold (1815-1891) in handen van Natuurmonumenten. De vereniging kocht bovendien een hele reeks andere terreinen op de Veluwezoom ten oosten van Arnhem. Behalve monumentale landgoederen met ontworpen landschappen zoals Beekhuizen, een afsplitsing van landgoed Biljoen, verwierf men ook de bijbehorende heide- en bosterreinen (afb. 7). Natuurmonumenten

8. Landgoed Warnsborn bij Arnhem, dat met aanliggende gronden omstreeks 1930 werd onteigend om opdeling voor villabouw te voorkomen (foto C. Gouwenaar)

was in deze jaren geïnteresseerd in zowel de culturele als de ecologische kwaliteit van de gronden. Eind jaren dertig voegde ze de terreinen samen tot het Nationaal Park Veluwezoom.[18] De zuidrand hiervan maakt tegenwoordig deel uit van een samenhangend buitenplaatslandschap op de stuwwalflank vanaf Rozendaal tot aan Dieren.

De verwerving van landgoederen en natuurgebieden door Natuurmonumenten was aan de Veluwezoom weliswaar een succes, maar in het algemeen was verwerving in de regio voor de nationaal opererende organisatie niet eenvoudig. Dat werd scherp gezien door een van de drijvende krachten achter de vereniging, de Amsterdammer Pieter van Tienhoven (1875-1953). Hij bewoog zich moeiteloos in de wereld van (adellijke) buitenplaats- en landgoedeigenaren en wist daardoor dat Natuurmonumenten op veel plaatsen niet de geschikte netwerken en reputatie had om met succes gebieden te verwerven.[19] Om ook elders groengebieden als natuurlijk en cultureel erfgoed te behouden, spande hij zich in voor de stichting van provinciale landschappen die deze taak op zich konden nemen. Hoewel Natuurmonumenten in Gelderland resultaten had weten te boeken, zocht hij ook contact met de commissaris van de Koningin in deze provincie, Schelto van Heemstra (1879-1960). Deze richtte in 1929 de stichting Het Geldersch Landschap op en vervolgens in 1940 de stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, tegenwoordig samengevat als Geldersch Landschap & Kasteelen (GLK). Voor landgoedeigenaren die moeite hadden hun bezit in stand te houden, boden deze stichtingen met een vertrouwd regionaal bestuur een vangnet. GLK had ook na de oorlog nog deze functie.[20]

Een van de eerste wapenfeiten van Het Geldersch Landschap was in 1930 het behoud van de oude landgoederen Warnsborn en Vijverberg bij Arnhem (afb. 8). De met sloop en herverkaveling in luxe woonwijken bedreigde landgoederen konden door gezamenlijke inspanning van de gemeente, Het Geldersch Landschap, de commissaris van de Koningin en het Rijk worden behouden. Wat Het Geldersch Landschap alleen niet voor elkaar had kunnen krijgen, lukte dit verbond wel: onteigening ten behoeve van behoud.[21] Dit was essentieel om het buitenplaatslandschap ten noorden van de binnenstad van Arnhem te behouden.

Laten we de hierboven beschreven wisselwerking tussen de particuliere initiatieven en overheidsbemoeienis voor behoud en openstelling van buitenplaatsen en landgoederen van eind negentiende eeuw tot het einde van de Tweede Wereldoorlog kort samenvatten. De in wezen particuliere maar door de overheid gesteunde vereniging Natuurmonumenten en stichting Het Geldersch Landschap en de gemeenten konden in deze periode vooral successen boeken door aankoop van terreinen. De rijksoverheid, die voordien het behoud van samenhangende groengebieden eerder had bemoeilijkt dan gestimuleerd, draaide in 1928 met de Natuurschoonwet bij. Nog zonder de notie van buitenplaatslandschappen met haar sterk cultuurhistorische lading, zijn op deze manier – als 'bijproduct' van openstelling van 'natuurschoon' – belangrijke delen van cultuurhistorisch interessante landgoederen en buitenplaatsen voor het nageslacht behouden.

9. NSW-landgoederen in een deel van het landgoederen- en buitenplaatsenlandschap van de Graafschap omstreeks 1950, ingetekend door Staatsbosbeheer (Beeldbank Vrije Universiteit Amsterdam)

TOENEMENDE OVERHEIDSSTEUN

De Natuurschoonwet beantwoordde ook na de oorlog aan zijn doel. Veel particuliere eigenaren raakten toen, ondanks het steeds mildere fiscale klimaat, in economisch moeilijke omstandigheden. Zij maakten dan vaak gebruik van de Natuurschoonwet of kozen voor verkoop aan een provinciaal landschap, Natuurmonumenten of, in mindere mate, Staatsbosbeheer. In 1950 vielen landelijk 667 landgoederen onder de Natuurschoonwet , waarvan bijna de helft in de provincie Gelderland. Deze NSW-landgoederen hadden samen een oppervlakte van zo'n 90.000 hectare. Bijna de helft daarvan lag in Gelderland, een kleine acht procent van de totale oppervlakte van de provincie (afb. 9).[22]

Bij de grote naoorlogse ruilverkavelingen en landinrichtingen spaarden het Rijk en provincies de buitenplaatslandschappen enigszins omwille van natuurschoon en erfgoedzorg. Zo is vanaf de jaren zestig in de landgoederenzone van de Graafschap een reeks samenhangende ruilverkavelingen uitgevoerd met ingrijpende verlaging van de waterstanden. Om de bekenstructuur in het buitenplaatslandschap niet te verstoren, werd een afleiding gegraven van de bovenloop van de Baakse Beek naar de Veengoot.[23] De landgoederen zelf werden veelal buiten de ruilverkavelingsblokken gehouden. Het buitenplaatslandschap van de Graafschap werd relatief gespaard door behoud van zijn karakteristiek en de vele beeldbepalende beplantingselementen.[24] Het landschappelijke contrast met de omliggende landbouwgebieden werd vervolgens steeds groter, omdat de ruilverkaveling schaalvergroting betekende. Deze schaalvergroting werd onder meer gerealiseerd door het verwijderen van beplantingsstructuren die zo bepalend waren voor het landschapsbeeld. Een ander groot nadeel van de ruilverkavelingen was de sterk verminderde aanvoer van beekwater en kwel. Cultuurhistorische elementen als grachtenstelsels, vijverpartijen en kwelgebonden vegetaties hadden hieronder sterk te lijden.[25]

Weliswaar bouwden overheden het subsidiestelsel uit waarvan grondeigenaren konden profiteren, maar dezelfde overheden waren druk met de voortgaande verstedelijking. De aanleg van nieuwe en verbreding van bestaande wegen, de bouw van woonwijken en de herbestemming van buitenplaatsen die vestiging van kantoren mogelijk maakte, leidden tot versnippering en verstoring van de buitenplaatslandschappen. Voor de zuidelijke Veluwezoom leidde dat met name in Arnhem en Renkum tot aantasting van het buitenplaatsenlandschap – al bleef er een herkenbare regionale karakteristiek overeind.[26]

Vanaf de jaren zestig trad voor de particuliere eigenaren een nieuw probleem op. Door snelle stijging van de

lonen was personeel nauwelijks nog te betalen. Dit leidde tot verwaarlozing van monumentale gebouwen, tuinen, parken en lanenstructuren. Daar stond tegenover dat de subsidiestelsels voor natuur, bos- en landbouw en erfgoed werden uitgebouwd, waarvan buitenplaats- en landgoedeigenaren gebruik konden maken. Het bijeffect was dat de eigenaren steeds meer afhankelijk werden van ondersteuning door overheden.[27] Veel historische buitenplaatsen en landgoederen konden wel voortbestaan, maar door gebrek aan adequaat onderhoud verbrokkelden lanenstelsels en verloren de meeste tuinen en parken hun detaillering.

RUIMTELIJK BELEID

De opkomst van de ruimtelijke ordening, met als mijlpaal de Wet op de Ruimtelijke Ordening, leidde vanaf 1965 in Gelderland tot regionale streekplannen die aandacht besteedden aan de kwaliteiten van buitenplaats- en landgoedzones. Inzet was aanvankelijk de bescherming van recreatief aantrekkelijke en natuurrijke gebieden tegen grootschalige aantasting. Een voorbeeld is het *Streekplan Veluwe*, dat landgoedzones onderscheidde aan de zuidoostflank. In dit plan stond het behoud van de cultuur- en natuurwaarden voorop; samenhangende gebieden kregen bescherming tegen doorsnijdingen van bovenlokale orde zoals snelwegen.[28]

In 2005 werd het begrip 'waardevolle landschappen' in het ruimtelijk beleid geïntroduceerd. In gebieden zoals rond Hummelo en Keppel/Slangenburg, de Graafschap, het Veluwemassief (zuidrand) en de zuidelijke IJsselvallei kwam deze waarde voort uit de aanwezigheid van historische landgoederen en buitenplaatsen. Voor deze landschappen zijn kernkwaliteiten geformuleerd die leidend dienen te zijn bij de ruimtelijke ontwikkeling en het kader vormen voor gemeentelijk beleid.

Dit beleid is in de *Omgevingsvisie Gelderland 2015* opgeschaald en voortgezet onder de naam Nationale Landschappen. Deze hebben via een verordening nog steeds beleidskracht. De kernkwaliteiten die samenhangen met historische landgoederen en buitenplaatsen zijn met name belangrijk voor Nationaal Landschap Veluwe (zuidelijke en zuidoostelijke flank) en voor Nationaal Landschap De Graafschap.[29]

Parallel hieraan kreeg het provinciale beleid in de jaren negentig een sterk natuuraccent met de introductie van regels die niet alleen behoud, maar ook ontwikkeling van natuur mogelijk maken. Veel van de landgoederen gingen deel uitmaken van de in 1990 geïntroduceerde Ecologische Hoofdstructuur (EHS).[30] Dit leidde echter tot een sterke nadruk op natuurontwikkeling; ruimtelijk-culturele aspecten van buitenplaatslandschappen kregen minder aandacht. Deze focus op natuurwaarden kwam al eerder tot uiting in aankoop, inrichting en beheer van de terreinen van Natuurmonumenten, waarbij de ecologische kant sterk vooropstond.[31]

Ondertussen bleef Geldersch Landschap & Kasteelen (GLK) de vangnetfunctie bieden aan particuliere eigenaren die hun bezit wilden verkopen. Ruim de helft van de terreinen van GLK bestond in 1989 uit landgoederen en buitenplaatsen. De provincie bleef GLK hierbij steunen door cofinanciering van de aankoopkosten.[32] Doel hiervan was het tegengaan van versnippering en sloop, de instandhouding van erfgoed en de ontwikkeling van de EHS. GLK heeft op veel terreinen bijgedragen aan het behoud en herstel van de cultuurhistorische karakteristiek in combinatie met versterking van de natuurwaarden. Deze terreinen dragen belangrijk bij aan de huidige buitenplaatslandschappen op de flanken van de Veluwe, in De Graafschap en in het Rijk van Nijmegen.

Begin jaren zeventig erkende de rijksoverheid dat veel van de particuliere buitenplaatsen ensemblewaarde vertegenwoordigden. Een belangrijke gesprekspartner was de Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen (PHB). Dit leidde tot het aanwijzen onder de Monumentenwet (nu Erfgoedwet) van 552 'Complexen beschermde historische buitenplaats', waarvan 119 in Gelderland. Deze genieten ruimtelijke bescherming en komen in aanmerking voor overheidssubsidies. Vanaf 1983 konden de eigenaren een restauratiesubsidie van tachtig procent van de kosten aanvragen, tien jaar later was er ook een rijkssubsidie voor het inhuren van deskundige hoveniers. De laatsten dienden hun werk op basis van historisch onderzoek en een beheerplan uit te voeren, waarmee de cultuurhistorische waarde van groen meer aandacht kreeg.[33] Deze regelingen zijn later vervangen door andere met eenzelfde doel.

Samenvattend kunnen we vaststellen dat de overheid na de Tweede Wereldoorlog tot aan het nieuwe millennium steeds meer maatregelen heeft genomen die relevant zijn voor het voortbestaan van buitenplaatslandschappen. De schikking van particuliere buitenplaatsen en landgoederen onder de Natuurschoonwet en de verwerving van terreinen door de stichting GLK liepen gewoon door, maar grootschalige veranderingen op het platteland vroegen ook om nieuwe maatregelen. Landgoederen en buitenplaatsen dienden buiten de opkomende grootschalige ruilverkaveling te worden gehouden en een plek te krijgen in de opkomende planning op regionale schaal. Tevens vertaalde het besef van de culturele waarde van landgoederen en buitenplaatsen zich in nieuwe subsidieregelingen voor het herstel van gebouwen én de bijbehorende historische tuin-, park- en landschapsvormgeving. Al met al was er sprake van meer erkenning voor de kwaliteit en betekenis van buitenplaatslandschappen, maar ook van gefragmenteerd overheidsbeleid.

10. De reconstructie van de provinciale weg was aanleiding om het ontworpen landschap in het hart van landgoed Hof te Dieren in de gemeente Rheden te versterken (foto MVO TV)

2000-2020: INTEGRALE BENADERING

De afgelopen twintig jaar won een meer integrale benadering van landgoederen en buitenplaatsen terrein. Wonen, recreatie en inkomsten uit toerisme werden aangemerkt als maatschappelijke behoeften die met behulp van landgoederen en buitenplaatsen, of ze nu particulier eigendom zijn of niet, konden worden bediend.

Hier zijn met name drie projecten van grote betekenis geweest: het onderzoek naar buitenplaatslandschappen in Gelderland vanaf 2007, het Jaar van de Historische Buitenplaats in 2012 en de evaluatie van de Natuurschoonwet in 2014.

Vanaf 2007 onderzocht het Gelders Genootschap, als onafhankelijke adviesorganisatie voor ruimtelijke kwaliteit, in opdracht van provincie en gemeenten buitenplaatslandschappen op regionale schaal. Het belichtte daarbij twee buitenplaatslandschappen: Gelders Arcadië, met de vijf gemeenten van de zuidelijke Veluwezoom, en 'Langs IJssel en Berkel', met de zes gemeenten in de zuidelijke IJsselvallei en de Graafschap.[34] De projecten maakten onder meer duidelijk dat bescherming en behoud van afzonderlijke buitenplaatsen en landgoederen gebaat is bij een visie op regionale schaal, bij het denken in buitenplaatslandschappen.

Het Jaar van de Historische Buitenplaats 2012 leidde tot een maatschappelijke kosten-batenanalyse die liet zien dat het voorkomen van monumentale buitenplaatsen in hoge dichtheden (buitenplaatslandschappen of -zones) veel meer baten dan kosten oplevert.[35] De hoogste baten genereren wonen, recreatie en toeristische exploitatie. Deze resultaten waren mede aanleiding voor specifieke aandacht in het provinciale erfgoedprogramma. Sindsdien zijn de inspanningen vanuit dit programma vergroot. Voor de restauratieachterstand van gebouwen op beschermde buitenplaatsen kwamen meer subsidie en laagrentende leningen beschikbaar. Uit de Monumentenmonitor Gelderland blijkt dat de restauratieachterstand voor deze categorie geleidelijk is teruggelopen. Ook is een begin gemaakt met het inlopen van de grote achterstand bij de instandhouding van het groene en blauwe erfgoed. Bij het herstellen van tuinen, parken, lanenstelsels en waterpartijen is onderzoek naar vroeger ontwerp een goede gewoonte geworden, evenals herontwerp gebaseerd op kennis van kwaliteiten en gewenste functies.

Een evaluatie van de Natuurschoonwet in 2014 liet tenslotte zien dat deze nog steeds een belangrijke bijdrage kan leveren aan het behoud van buitenplaatsen en landgoederen.[36]

NAAR EEN MEER GEBIEDS- EN OPGAVEGERICHTE AANPAK

In het beleid op regionale schaal speelde de afgelopen vijftien jaar het formuleren van kernkwaliteiten voor het sturen van de ruimtelijke ontwikkeling een be-

langrijke rol. Met name in de zuidelijke Veluwezoom (Gelders Arcadië) en de Achterhoek representeren historische buitenplaatsen en landgoederen een kernkwaliteit. Concentraties hiervan maken deel van de gebiedscategorie Nationale Landschappen. De door de buitenplaatsen en landgoederen en hun clusters gerepresenteerde kernwaarden dienen bij de oplossing van ruimtelijke vraagstukken overeind te blijven. Welke ruimtelijke vraagstukken zijn dat? De *Omgevingsvisie Gaaf Gelderland* identificeert zeven centrale vraagstukken of opgaven, zoals meer energietransitie, klimaatadaptatie en het accommoderen van stedelijke ontwikkeling.[37] Bij het oplossen van deze vraagstukken moet rekening worden gehouden met de eerder geformuleerde kernkwaliteiten. Gedacht kan worden aan het maken van kwaliteitskaders voor provinciale wegen; waar deze door buitenplaatslandschappen lopen, dienen ze bij te dragen aan de kwaliteiten van deze landschappen. Een voorbeeld van deze aanpak is de reconstructie van de N348 bij landgoed Hof te Dieren in de gemeente Rheden (afb. 10).

Gelderland is tevens een project gestart om met behulp van gemeenten voor alle deelgebieden van de provincie de ruimtelijke en landschappelijke kwaliteiten te herformuleren. Men werkt aan elf streekgidsen die een hulpmiddel zijn voor het werken met de kernkwaliteiten die in de omgevingsverordening zijn verankerd.

Het beleid om de grote ruimtelijke vraagstukken (ook) in de provincie Gelderland aan te pakken en hierbij de kernkwaliteiten van de buitenplaatslandschappen te respecteren en waar mogelijk te bevorderen, vraagt om aanvullende externe expertise en bovenregionale samenwerking. Daarom is de provincie een langdurige samenwerking aangegaan met de Technische Universiteit Delft. Deze samenwerking is ondergebracht in het project Karakteristiek en Duurzaam Erfgoed Gelderland (KADEr), waarin erfgoedeigenaren en de organisaties die deel uitmaken van de Gelderse Erfgoedalliantie nauw betrokken zijn. In praktijkgerichte 'living labs' worden ervaringen opgedaan en resultaten gedeeld. Dat leidde tot initiatieven die nog steeds lopen. Een daarvan is gericht op het koppelen van de kwaliteiten van het buitenplaatslandschap Gelders Arcadië aan de toeristisch-recreatieve ontwikkeling. Een tweede beoogt het behoedzaam implementeren van maatregelen voor klimaatadaptatie in de landgoederenzone van de Baakse Beek in de Achterhoek (afb. 11). Een derde initiatief heeft als thema de wijze waarop 'sturen met kwaliteiten' onder de Omgevingswet gestalte kan krijgen. Behalve het tegengaan van ruimtelijke fragmentatie hoort hierbij het identificeren van kernkwaliteiten en ontwikkeldoelen en het ontwikkelen van bijpassende ontwerpprincipes. Dit initiatief is bijzonder belangrijk in de streken waar veel monumentale buitenplaatsen en landgoederen voorkomen. Het provinciale beleid in Gelderland is vooral gericht op het ondersteunen van gemeenten, opdat deze de ontwikkelingen op en rond buitenplaatsen en landgoederen kunnen sturen.[38]

Internationale samenwerking is georganiseerd in het Interreg-verband. De provincie Gelderland is hier partner in het programma INNOvating policy instruments for historic CASTLES, manors and estates (Innocastle).[39]

De subsidieregels van de provincie maken het mogelijk om voorafgaand aan fysieke investeringen goed onderzoek te doen, in opgaveprogramma's concrete stappen ter oplossing van ruimtelijke vraagstukken te formuleren, bij restauraties ook meteen duurzaam-

11. Kernkwaliteiten van de landgoedzone Baakse Beek in de gemeente Bronckhorst, opgesteld met het oog op de wateropgaven (Bosch & Slabbers in opdracht van het waterschap Rijn en IJssel, 2020)

heidsmaatregelen mee te nemen en historisch groen niet alleen te behouden maar ook te herstellen.

Meer gebiedsgericht werken aan behoud en ontwikkeling van buitenplaatslandschappen (in deze context meestal 'landgoedzones' genoemd) kan ook de soms tegenstrijdige regelgeving tegengaan. Waar regelgeving op één aspect, bijvoorbeeld natuur of landbouw is gericht, werkt dat op landgoederen soms tegenstrijdig uit. Grondeigenaren in buitenplaatszones worden zo verschillende kanten op gestuurd, zoals Piet van Cruyningen in 2005 voor de Graafschap scherp in beeld heeft gebracht.[40] Voor zover dit onder haar verantwoordelijkheid valt, probeert de provincie dit tegen te gaan met de aanwijzing van een landgoederen-accounthouder, die de taak heeft eigenaren te helpen en de krachten te bundelen.

De provincie verwacht dat met deze nieuwe aanpak een consistenter beleid op groter schaalniveau van de grond komt en erfgoed en ruimtelijke opgaven meer op elkaar worden betrokken. Een voorbeeld hiervan is de watersysteembenadering in het gebied van de Baakse Beek. Hier worden buitenplaatsen en landgoederen niet meer geïsoleerd behandeld, maar op het schaalniveau van buitenplaatslandschappen betrokken bij waterbeheer en natuurontwikkeling. Gelders Arcadië vormt een regionaal belevenisgebied waarbij de beleving van het buitenplaatslandschap vooropstaat.

Samenvattend kunnen we stellen dat in deze eeuw de aanpak van overheden is verschoven. Buitenplaatsen en landgoederen worden niet meer beschouwd als op zichzelf staande eenheden, en ook niet meer alleen als dragers van tijdloze waarden zoals natuurschoon en cultuurhistorie of als pure recreatiegebieden. Ze dienen nu in grotere regionale eenheden, buitenplaatslandschappen, bij te dragen aan het oplossen van actuele vraagstukken zoals klimaatadaptatie, het verhogen van de biodiversiteit en de verduurzaming van de landbouw. De overheid betaalt daarom niet meer alleen aan het cultuurhistorisch verantwoorde behoud, maar ook aan het activeren van het probleemoplossend vermogen van buitenplaatslandschappen. Ook wat dat betreft zijn buitenplaatslandschappen kroonjuwelen die wezenlijk kunnen bijdragen aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken.[41]

NOTEN

1 Met dank aan Elyze Storms-Smeets en Steffen Nijhuis voor hun suggesties.
2 Zie het overzicht op www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/buitenplaatsen.
3 H.W.M. van der Wyck, 'Het historische landschap van de oostelijke Veluwezoom en Rosendael', in: G.G. Steur e.a., *Acht zwerfstenen uit het Gelders landschap*, Arnhem 1979, 71-116, 80-81.
4 H.W.M. van der Wyck, *Atlas Gelderse buitenplaatsen. De Veluwe*, Alphen aan den Rijn 1988, 25-34.
5 Wat de mogelijkheden hiervoor zijn is verkend in het Gelderse Innovatieprogramma KADER (Karakteristiek en Duurzaam Erfgoed Gelderland) en het Interreg-project Innocastle (INNOvating policy instruments for historic CASTLES, manors and estates). Zie www.interreg-europe.eu/innocastle/.
6 B. Roelofs en J. van Zuthem, *Van pottenkijker tot boegbeeld. 200 jaar Gelderse Commissarissen van de Koning(in)*, Utrecht 2014, 11-12.
7 F. Saris en H. van der Windt, *De opkomst van de natuurbeschermingsbeweging tussen particulier en politiek (1880-1940)*, Amsterdam 2019, 21-31.
8 W. Verstegen, *Vrije wandeling* (Historia Agriculturae 47), Groningen/Wageningen 2017, 32; M. Koman, *De versnippering van Landgoed Rosendael*, masterscriptie Landschapsgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen, 2017, 48-50.
9 Verstegen 2017 (noot 8), 18.
10 M. Purmer, *Het landschap bewaard. Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten*, Hilversum 2018, 406.
11 H.J. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land. Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*, Meppel 1995, 57.
12 E. Storms-Smeets, 'From elite to public landscapes, The case of the Klarenbeek estate in Arnhem, 1880-1950', *Virtus* 23 (2016) 147-168, 147, 161-163.
13 K. Bouwer, *Brakkenstein. Een Nijmeegse buitenplaats en zijn bewoners*, Nijmegen 2018, 132-134; K. Bouwer, *Bij de boom van Maria. De geschiedenis van Mariënboom en het Mariënbosch*, Nijmegen 2020, 175-176.
14 H.C.J. Oomen, 'Nijmeegse Vereniging voor Natuurschoon 1925-1975', *Numaga. Tijdschrift ter bestudering van de geschiedenis van Nijmegen en Omgeving* XXII (1975), 219-222; M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Herinneringen*, Amsterdam 1980, 62.
15 Verstegen 2017 (noot 8), 36-40; K. Verrips-Roukens, *Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977*, 's-Gravenhage 1982, 196.
16 W. Verstegen, 'Gelders Arcadië en de Natuurschoonwet', in: Elyze Storms-Smeets (red.), *Gelders Arcadië. Atlas van een buitenplaatsenlandschap*, Utrecht 2011, 128-133; Verstegen 2017 (noot 8), 53.
17 M. Purmer, 'Valbijl of vangnet? Natuurmonumenten, de adel en de verwerving van landgoederen en buitenplaatsen, 1905-1980', *Virtus* 27 (2020), 9-32.
18 H.P. Gorter, *Ruimte voor Natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst*, 's-Graveland 1986, 21-42.
19 M. Coesèl, J. Schaminee en L. van Duuren, *De natuur als bondgenoot. De wereld van Heimans en Thijsse in historisch perspectief*, Utrecht 2007, 230.
20 E. Peltzer, 'Pieter Gerbrand van Tienhoven (1875-1953)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland 4*, Den Haag 1994; R. Snijders en K. Dansen, *Het Geldersch Landschap. 60 jaar bescherming van natuur en cultuur*, Arnhem 1989, 42-44.
21 Snijders en Dansen 1989 (noot 20), 9-10; E. Storms-Smeets, G. Derks en S. Zeefat, *Cultuurhistorische analyse en waardenstellingen landgoederen Warnsborn en Hoog Erf*, i.o.v. Geldersch Landschap en Kasteelen, Arnhem 2019.
22 P.J. van Cruyningen, *Landgoederen en landschap in de Graafschap*, Utrecht 2005, 121; H.P. Gorter 1986 (noot 18), 74.
23 A.M.A.J. Driessen, G.P. van de Ven en H.J. Wasser, *Gij beken eeuwigvloeijend. Water in de Streek van Rijn en IJssel*, Utrecht 2000, 233-234.
24 P. Thissen, 'Ruilverkaveling in de Gelderse regio's', in: J. Bieleman (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw*, Groningen 1995, 354-367, 364.
25 Driessen, Van de Ven en Wasser 2000 (noot 23), 233-234, 244, 258-260.
26 G. Derks, 'Ruimtelijke transformaties van landgoederen', in: Storms-Smeets 2011 (noot 16), 104-113.
27 J.F. Oosten Slingeland, 'De financiering van het Geldersch Landschap', in: G.G. Steur e.a., *Acht zwerfstenen uit het Gelders landschap*, Arnhem 1979, 176-193, 189-191; K. Verrips-Roukens, *Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977*, 's-Gravenhage 1982, 145-147.

28 *Streekplan Veluwe*, vastgesteld door Provinciale Staten van Gelderland op 17 januari 1979, Arnhem 1979, 51.
29 *Kernkwaliteiten Waardevolle landschappen. Uitwerking Streekplan Gelderland 2005*, vastgesteld door het college van Gedeputeerde Staten van Gelderland op 16 mei 2006; *Omgevingsvisie Gelderland 2015*, vastgesteld door Provinciale Staten van Gelderland op 9 juli 2014.
30 *Streekplan Gelderland. Stimulans voor ontwikkeling ruimte voor kwaliteit en zorg voor de omgeving*, vastgesteld door het Provinciaal Bestuur van Gelderland, Arnhem 1996.
31 Purmer 2018 (noot 10), 408.
32 Snijders en Dansen 1989 (noot 20), 42-44, 164-175.
33 G. van Herwaarden en K. Sluyterman van Loo, 'Hoe wordt "Arcadië" beschermd? De ontwikkeling van het op bescherming, behoud en herstel gerichte beleid ten aanzien van historische buitenplaatsen in Nederland', in: *Buitenplaatsen. Jaarboek Monumentenzorg* 1998, Zwolle/Zeist 1998, 13-22.
34 Zie ook E. Storms-Smeets, 'De sociale geografie van het buitenplaatslandschap Gelders Arcadië, *Bulletin KNOB* 120 (2021) 4, 33-46.
35 E. Ruijgrok, *In stand houden loont! Economische betekenis van historische buitenplaatsen en landgoederen in de provincies Utrecht, Overijssel en Gelderland*, Rotterdam 2012.
36 M. Briene e.a., *Beleidsevaluatie Natuurschoonwet 1928. Eindrapport*, Rotterdam 2014, 10-11, 16-17.
37 *Omgevingsvisie Gaaf Gelderland* van de Provincie Gelderland, vastgesteld door Provinciale Staten van Gelderland op 19 december 2018.
38 E. Holtman, *Contouren om cultuurhistorie. Een onderzoek naar het instrument van de buitenplaatsbiotoop in relatie tot de landgoederen en buitenplaatsen in de Graafschap*, Masterscriptie Erfgoedstudies VU Amsterdam 2014.
39 Zie: www.interregeurope.eu/innocastle/.
40 Van Cruyningen 2005 (noot 22), 122.
41 *Kroonjuwelen van Bronckhorst. Een gezamenlijke verantwoordelijkheid*, Strootman Landschapsarchitecten i.o.v. de samenwerkende buitenplaatsen en landgoederen in de gemeente Bronckhorst, Amsterdam 2013.

DR. P.H.M. THISSEN is planoloog en historisch-geograaf. Hij is regisseur Erfgoed bij de provincie Gelderland met als taak het verbinden van erfgoed aan ruimtelijke opgaven. Hij is een van de initiatiefnemers van het erfgoedinnovatieprogramma Karakteristiek en Duurzaam Erfgoed Gelderland, waarin provincie en TU Delft samenwerken.
(p.thissen@gelderland.nl)

ESTATE LANDSCAPES IN GELDERLAND. GOVERNMENT INTERVENTIONS, PAST AND PRESENT

PAUL THISSEN

The Province of Gelderland has long boasted a large number of country houses and landed estates, which over time coalesced into estate landscapes around the historical capitals of the Duchy of Guelders quarters of Nijmegen, Arnhem and Zutphen.

Rapidly increasing urbanization from the end of the nineteenth century onwards threatened the coherence and accessibility of these landscapes. Gelderland's largest cities, Arnhem and Nijmegen, watched in dismay as many country houses and landed estates fell victim to subdivision and development. In response they started to buy up portions of that estate landscape to ensure that they would remain available to city dwellers. In addition, the 'safety net' provided by newly established nature and landscape organizations, in particular Natuurmonumenten and Geldersch Landschap & Kasteelen, also contributed to preservation and permanent accessibility by offering landed families the opportunity to keep their estate intact, albeit no longer under their ownership.

Similar motives – the need to preserve attractive, accessible walking areas for the increasingly urbanized society – underpinned the government's introduction of the Nature Conservation Act in 1928. The Act was invoked more frequently in Gelderland than in any other province. It promoted the opening up of private properties as well as the preservation of the cultural value of the kind of 'natural beauty' to be found on landed estates.

After the Second World War, in addition to resorting to the Nature Conservation Act, the owners of country houses and landed estates could avail themselves of an increasing variety of grants aimed at preserving (publicly accessible) nature, landscape and heritage, although the emphasis was firmly on nature. Estate landscapes like the Veluwezoom and the County of Zutphen were eventually safeguarded by a patchwork of different government regulations.

In the twenty-first century, government policy shifted towards providing financial support for both public and private contributions to nature, landscape and heritage by country houses and landed estates. This in turn has stimulated interest in estate landscapes. Instead of individual heritage-listed estates, the focus is now on areas with multiple country house and landed estates where there are spatial tasks waiting to be fulfilled: not just the preservation of natural beauty for outdoor recreation, but also spatial articulation, climate change adaptation, increased biodiversity and sustainable agriculture. Interest in design, both past and present, has burgeoned thanks to this development.

Klimaatverandering en verstedelijking hebben grote gevolgen voor het beheer en de bescherming van cultuurhistorische landschappen. Vooral in historische buitenplaatslandschappen vormt klimaatadaptatie een belangrijke opgave. Daarbij gaat het om de overvloed of juist het tekort aan water en de bedreiging van de ooit nauwkeurig gekozen vegetatie als gevolg van de temperatuurstijging. Tegelijkertijd neemt door de toenemende verstedelijking en de daarmee samenhangende recreatiebehoeften de druk toe. Ook hebben deze landschappen als samenhangende ruimtelijke eenheden te maken met versnippering als gevolg van verstedelijking, verandering van eigenaar, verandering van functie enzovoort. Dergelijke opgaven vragen om een ontwerpbenadering waarbinnen zorgvuldig met historisch waardevolle landschappelijke karakteristieken wordt omgesprongen. Bij het waarborgen van de ruimtelijke kwaliteit van buitenplaatslandschappen dient een nieuwe balans te worden gevonden tussen de gebruikswaarde (economische benutting), belevingswaarde (identiteit en herkenbaarheid) en toekomstwaarde (ecologische duurzaamheid).[1] Tegelijkertijd vraagt de complexiteit van de opgaven om een regionaal perspectief om de samenhang en de systemische relaties tussen de buitenplaatsen te begrijpen en een gemeenschappelijke basis voor samenwerking te vinden.

Deze bijdrage introduceert een dergelijke regionale ontwerpbenadering voor toekomstbestendige buitenplaatslandschappen. Op basis van het principe 'behoud door ontwikkeling' worden de bestaande historische landschapsstructuren en de beoogde ruimtelijke ontwikkeling ingebracht in een participatief proces van samenwerking en co-creatie met eigenaren, experts, beleidsmedewerkers en anderen. Daarbij wordt ruimtelijk ontwerp op verschillende schaalniveaus ingezet als middel om ontwikkelingsstrategieën te ontdekken voor landschapsvorming in een specifieke context. Tevens helpt het ontwerp om oplossingen in beeld te brengen die historische buitenplaatslandschappen toekomstbestendig kunnen maken.

1. Vogelvlucht van een historisch buitenplaatslandschap rondom het Westelijke Meer in de Chinese stad Hangzhou, anoniem, 1760. Dit buitenplaatslandschap is sinds 2011 Unesco-werelderfgoed en beroemd om zijn vele historische tuinen, paviljoenen en pagodes (Historische Atlas van Hangzhou)

TOEKOMSTBESTENDIGE BUITENPLAATSLANDSCHAPPEN

EEN REGIONALE ONTWERPBENADERING VOOR HISTORISCHE BUITENVERBLIJVEN IN LANDSCHAPPELIJKE CONTEXT

STEFFEN NIJHUIS

BUITENPLAATSLANDSCHAPPEN

In buitenplaatslandschappen wordt het landschapskarakter bepaald door verschillende historische kastelen, buitenplaatsen (inclusief hun tuinen en parken) en landgoederen.[2] Omdat deze vaak dicht bij elkaar liggen, vormen ze landschappelijke zones die het aanzien en de identiteit van een regio bepalen. Buitenplaatslandschappen komen over de hele wereld voor. Mooie voorbeelden zijn te vinden in België, Duitsland, Engeland, Italië, Frankrijk, Denemarken, Portugal en Spanje.[3] Ook buiten Europa bestaan prachtige exemplaren, zoals in Rusland, Japan en China (afb. 1). Nederland kent buitenplaatslandschappen in verschillende delen van het land: rond de steden Amsterdam, Utrecht en Den Haag en in Gelderland, Overijssel, Zeeland, Groningen en Friesland, zoals Hans Renes in zijn artikel in dit themanummer laat zien.[4]

Buitenplaatslandschappen werden eeuwenlang gedomineerd door de adel, regenten en gegoede burgerij, voor wie grondbezit een basis voor macht en inkomsten was.[5] Een buitenplaatslandschap is het resultaat van de interactie van mensen met hun grondgebied in een specifieke sociaal-culturele context. In dat opzicht zijn buitenplaatslandschappen een uitdrukking van de motieven en idealen van de eigenaren, in combinatie met de ruimtelijke, functionele en economische mogelijkheden van het grondgebied. Het buitenplaatslandschap is daarmee een belangrijke culturele expressie met soms emblematische betekenis (afb. 2).[6] Er is dus een direct verband tussen de buitenplaatsen

2. Vogelvlucht van het zeventiende-eeuwse Honselersdijk, waar de tuin een weerspiegeling was van het polderlandschap als ultieme uiting van controle over het water en de natuur, A. Bega en A. Blooteling, ca. 1680 (privécollectie)

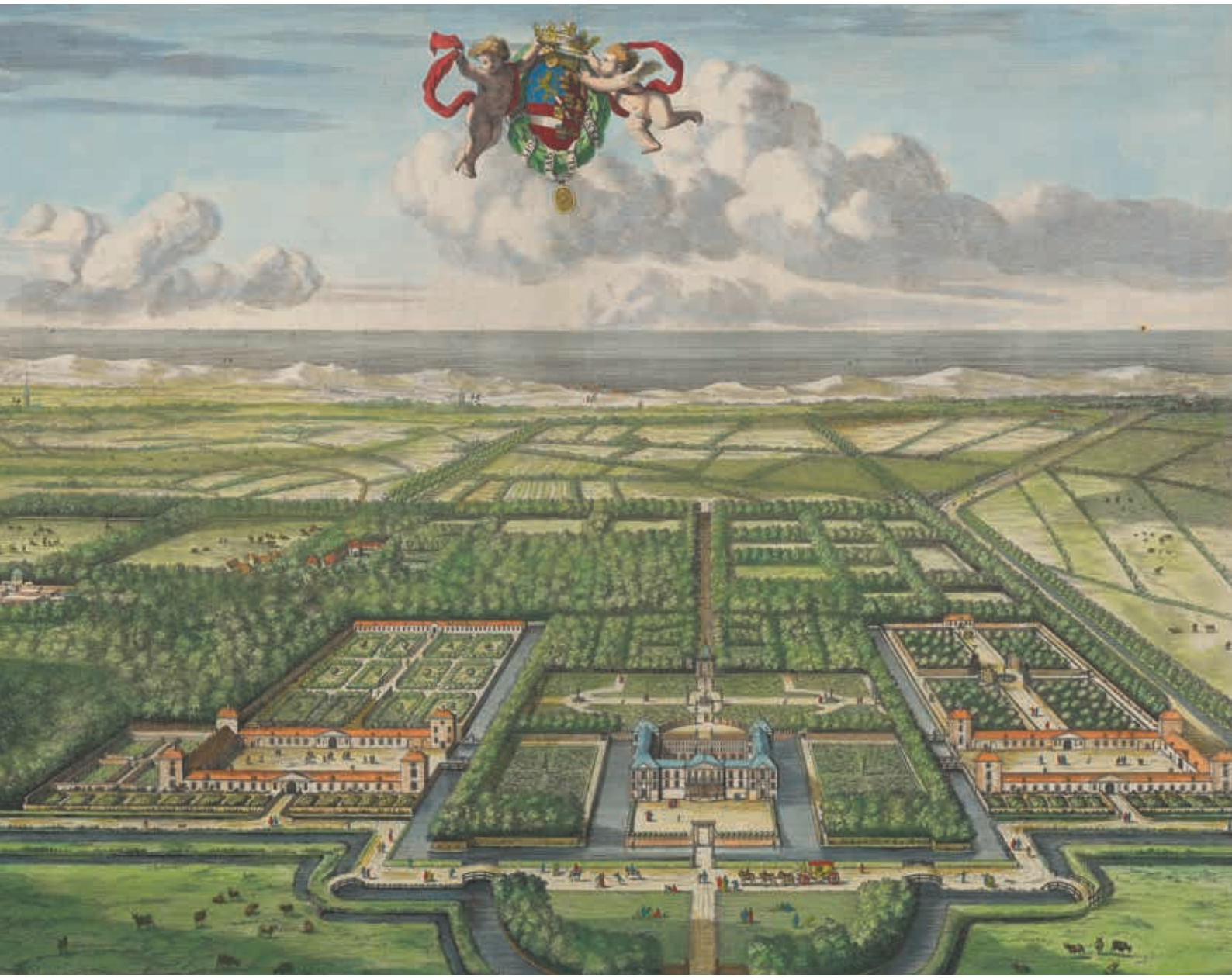

3. Buitenplaatslandschappen vertegenwoordigen grote economische waarden door natuur en cultuur, maar ook mogelijkheden voor toerisme, recreatie en land- en bosbouw (foto Leontine Lamers)

en het landschap dat ze vormen. De landschappelijke context en grondposities waren belangrijke factoren voor de locatiekeuze en bepalend voor het gebruik en de landschapsarchitectonische vormgeving van de tuinen en parken.[7] Netwerken van water en wegen werden gebruikt of aangelegd om het buitengebied te verbinden met stedelijke centra. Dit stelde de adel of notabelen in staat gemakkelijk te reizen tussen de stad en hun buitenverblijven.

Deze buitenplaatslandschappen vertegenwoordigen nu grote erfgoedwaarden, die zich materialiseren in monumentale gebouwen, tuinen en andere landschapselementen. Ook is hier vaak waardevolle natuur geconcentreerd. Veel meer dan in andere landschappen hebben de traditionele agrarische cultuurlandschappen binnen deze zones hun identiteit behouden. Door hun cultuurhistorische betekenis en natuurlijke schoonheid bieden buitenplaatslandschappen volop mogelijkheden voor toerisme, recreatie en sport. Ze zijn daarmee ook van grote economische waarde (afb. 3).[8]

Er bestaat in Nederland een lange traditie van behoud en bescherming van kastelen, buitenplaatsen en landgoederen. Sinds de jaren dertig van de vorige eeuw ligt de focus daarbij op het gebouw als monument en niet op het gebouw in zijn landschappelijke context.[9] Voor een duurzame instandhouding en ontwikkeling is het echter cruciaal deze kastelen, buitenplaatsen en landgoederen in hun landschappelijke context te begrijpen. In historische buitenplaatslandschappen zijn de gebouwen, tuinen, parken en andere elementen als het ware verweven met het landschap. 'Zij maken deel uit van het geheel waaraan zij hun schilderachtige werking ontlenen, die zij op hun beurt weer gedeeltelijk teruggeven aan het geheel', zo verwoordde Henri van der Wyck de opvatting van de negentiende-eeuwse landschapsarchitect Fürst Pückler-Muskau.[10]

Het buitenplaatslandschap is een holistisch systeem dat we alleen kunnen begrijpen door te kijken naar verschillende ruimtelijke schalen en hun onderlinge relaties: individuele landhuizen met hun tuinen, parken en terreinen vormen een buitenplaats of landgoed, meerdere buitenplaatsen vormen een buitenplaatslandschap en buitenplaatslandschappen vormen samen een regio (afb. 4).[11] Historische kastelen, buitenplaatsen en landgoederen maken dus deel uit van een

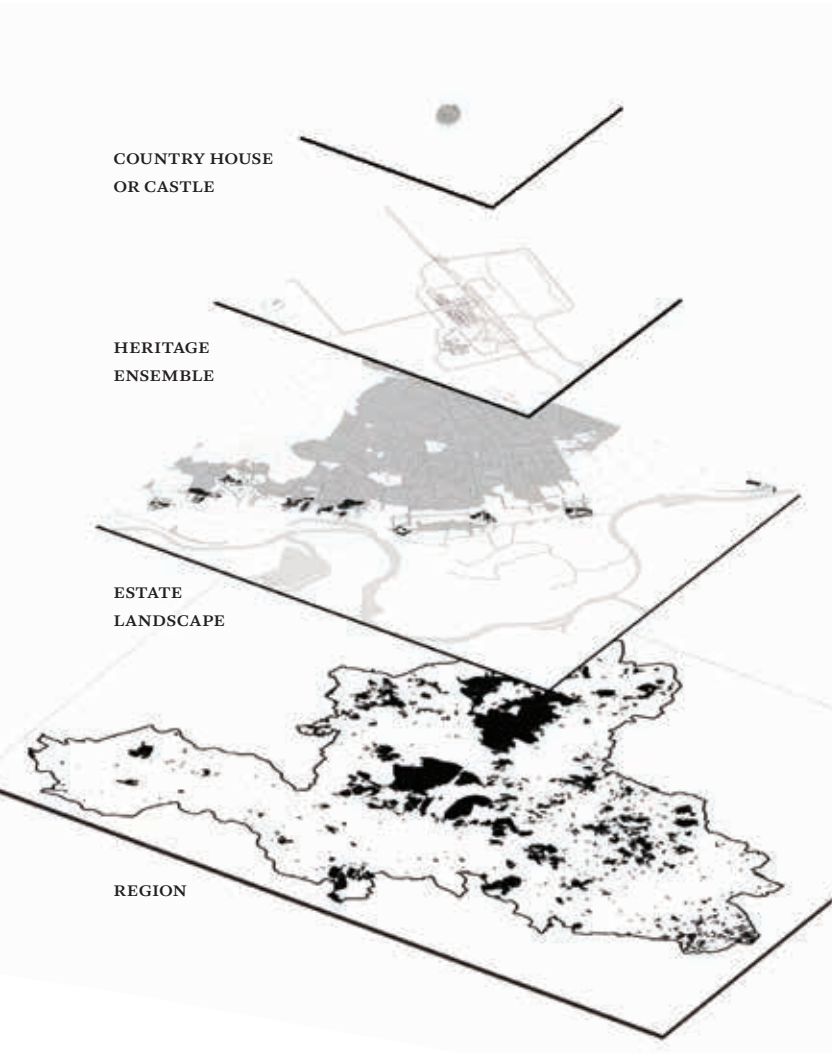

4. Het buitenplaatslandschap als schaalcontinuüm (Steffen Nijhuis en Elyze Storms-Smeets)

schaalcontinuüm waarin relaties worden vormgegeven door de aanhechting, verbinding en inbedding van een specifieke plek of locatie in de bredere context. Deze relaties kunnen we op verschillende schaalniveaus analyseren.

DE ANALYSE VAN BUITENPLAATSLANDSCHAPPEN IN RUIMTE EN TIJD

Er zijn in de loop van de tijd heel wat benaderingswijzen ontwikkeld om buitenplaatslandschappen te begrijpen. We moeten hier onder meer denken aan sociaal-geografische, cultuurhistorische en landschapsarchitectonische invalshoeken, zoals Hanneke Ronnes elders in dit nummer treffend uit de doeken doet.[12] Het buitenplaatslandschap vormt op verschillende schaalniveaus een relationele structuur die ruimtelijke, ecologische, functionele en sociale aspecten met elkaar verbindt en beïnvloedt.

Om een dergelijk complex systeem en de daarin besloten onderlinge relaties te kunnen analyseren, is het nuttig om de verschillende functionele en structurele aspecten en samenhangen in lagen te ontleden.[13] Hierbij moeten we ons bewust zijn van het gevaar deterministisch te worden en daarbij andere belangrijke zaken uit het oog te verliezen. Het gaat om het begrijpen van afzonderlijke lagen die elkaar in meer of mindere mate beïnvloeden en waarvan de onderlinge relaties met de factor tijd kunnen veranderen. Kortom: de ontleding in lagen moet niet worden gezien als een hiërarchische en onveranderlijke ordening.

Laten we nu nader ingaan op de bovengenoemde lagen. Het buitenplaatslandschap en zijn ontstaansgeschiedenis kan worden onderzocht door de volgende drie lagen en hun onderlinge relaties te beschouwen: de fysieke omgeving, ofwel de 'hardware'; de menselijke aanpassingen of ingrepen hierin, ofwel de 'software'; en de culturele, institutionele en conceptuele ideeën, ofwel de 'orgware'.[14] Met de fysieke omgeving bedoelen we de natuurlijke context: reliëf, water, bodem, geomorfologische structuur, klimaat en de daarmee verbonden ecosystemen. Bij deze eerste laag horen ook de mogelijkheden voor land- en bosbouw. De fysieke omgeving vormt de basis voor het gebruik van het landschap. Zoals op de kaart van Nederland goed zichtbaar is, zijn buitenplaatslandschappen vooral te vinden op overgangen tussen hoog en laag en gekoppeld aan stuwwallen, duinen, oeverwallen en zandopduikingen (afb. 5). Hier waren, naast grondposities, de gunstige ligging qua bodemgesteldheid (niet te nat, niet te droog en stevig genoeg om op te bouwen) en beschikbaarheid van voldoende water belangrijke factoren, evenals natuurlijke waterlopen zoals riviertjes en beken.

De logica van het buitenplaatslandschap is niet te begrijpen zonder de menselijke aanpassingen van de natuurlijke context in ogenschouw te nemen: de tweede laag. Denk hierbij aan de droogmakerijen als de Beemster die zijn gemaakt voor landbouw, maar ook voor de vestiging van buitenverblijven als refugium vanuit de stad.[15] Of aan trekvaarten en spoorlijnen die de buitenplaatsen en landgoederen vanuit de omliggende steden bereikbaar maakten. Het in cultuur brengen van het natuurlandschap voor wonen, werken, voedselproductie, watervoorziening en recreatie heeft in de loop van de geschiedenis geleid tot een opeenvolging van soms ingrijpende, onomkeerbare veranderingen. Daarbij speelt de (derde) laag van culturele, spirituele en religieuze opvattingen (inclusief de stand van wetenschap en techniek, organisatievormen, politieke stromingen, ontwerpconcepten en esthetische idealen) een belangrijke rol, aangezien deze onze omgang met de natuurlijke context voor een groot deel bepalen.

Tijd is een essentiële factor in het begrijpen van buitenplaatslandschappen. Door de jaren heen onderging het buitenplaatslandschap ruimtelijke transformaties als gevolg van veranderingen en aanpassingen, ingegeven door noodzaak of doordat ze moesten blijven voldoen aan de vereisten die eraan werden gesteld (afb. 6). Sommige structuren, patronen en vormen ble-

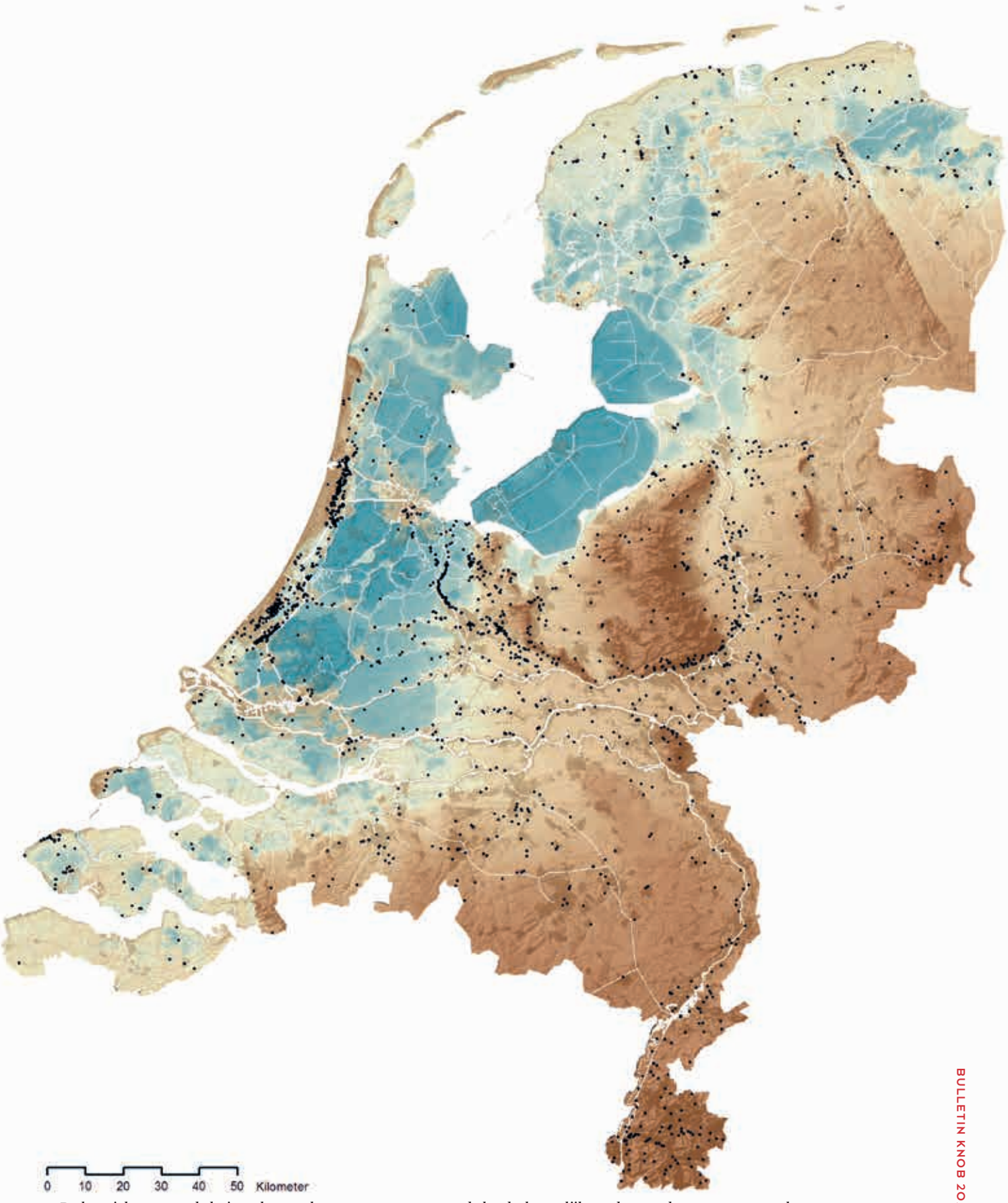

5. De locatiekeuze van de buitenplaatsen hangt nauw samen met de landschappelijke ondergrond, transportnetwerken en grondeigendom. Vooral geliefd waren overgangen van laag naar hoog, gekoppeld aan stuwwallen, duinen, oeverwallen en zandopduikingen. Belangrijke factoren waren hier de gunstige ligging qua bodemgesteldheid en beschikbaarheid van voldoende water, evenals natuurlijke waterlopen zoals riviertjes en beken (blauw is beneden de zeespiegel, bruin daarboven) (Steffen Nijhuis, TU Delft)

6. Onderhoudswerkzaamheden op De Wiersse. Klimaatverandering heeft gevolgen voor de instandhouding en het beheer van tuinen en zal op den duur leiden tot veranderingen voor bijvoorbeeld soortenkeuze (foto Leontine Lamers)

ven behouden, andere werden verder ontwikkeld of vervangen door nieuwe. Dit resulteert in een rijke historische en typologische gelaagdheid.[16] In dat opzicht is een buitenplaatslandschap zo rijk aan betekenis dat het kan worden 'gelezen' als een biografie, als een palimpsest die de belangrijkste activiteiten welke hebben bijgedragen tot de vorming ervan illustreert.[17] Kennis van deze historische sporen is een van de uitgangspunten voor nieuwe transformaties: het toevoegen van nieuwe functies die het buitenplaatslandschap toekomstbestendig maken.[18]

Ecologische, sociaal-culturele en economische processen komen in de fysieke ruimte samen en geven er vorm aan. Buitenplaatslandschappen zijn het resultaat van die processen. De landschapsstructuur is de fysieke grondslag die wordt gevormd door de samenhangende dragende delen, zonder welke het landschap niet kan functioneren.[19] Door de gelaagdheid van een buitenplaatslandschap op meerdere schaalniveaus te analyseren en de gegevens met elkaar in verband te brengen, wordt duidelijk welke landschapsstructuur met de daarmee samenhangende landschappelijke patronen en elementen bepalend is voor het karakter ervan. In een continu veranderende omgeving is de landschapsstructuur een sterke basis voor enerzijds het behouden van de kenmerken van het gebied, en anderzijds het scheppen van condities voor het aanbrengen van samenhang en toevoegen van ruimtelijke kwaliteiten bij het aanpakken van de eerder geschetste opgaven.

NAAR EEN LANDSCHAPPELIJKE, GEBIEDSGERICHTE AANPAK

Klimaatverandering, ruimtelijke fragmentatie, toenemende recreatieve druk en andere functiewijzigingen veroorzaken problemen die de gelaagdheid en leesbaarheid van het buitenplaatslandschap aantasten. Het gevaar bestaat dat hierdoor de samenhang en culturele identiteit verdwijnen. Sterker nog: als er geen oog is voor de landschappelijke draagkracht neemt het risico op schade en kapitaalvernietiging toe.[20] Om dit te voorkomen is een zorgvuldige aanpak nodig, in de vorm van een gebiedsgerichte ruimtelijke strategie die is gebaseerd op grondige kennis van het landschap en zijn ontstaansgeschiedenis. Dit vraagt om *management of change*, gericht op het creëren van veerkrachtige buitenplaatslandschappen waarin het verleden een belangrijke rol blijft spelen.[21] Het behelst ook een 'verticale aanpak' waarbinnen bij situering en vormgeving van veranderingen en toevoegen van nieuwe functies wordt ingespeeld op de variatie in het bodem- en watersysteem.[22] De verscheidenheid en herkenbaarheid van het buitenplaatslandschap is immers voor een groot deel een weerspiegeling van de diversi-

▼ DE WIERSSE

ROSENDAEL ▼

Situatie
ca. 2018

Situatie
ca. 1900

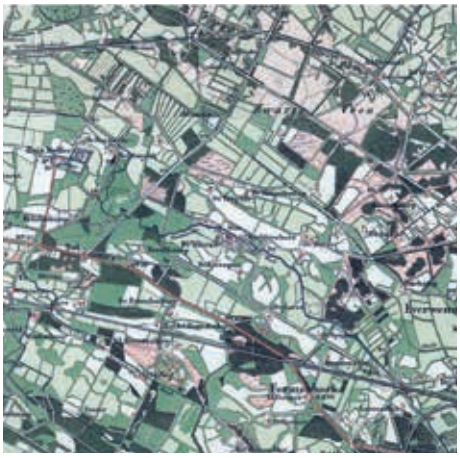

Hoogteligging
en water

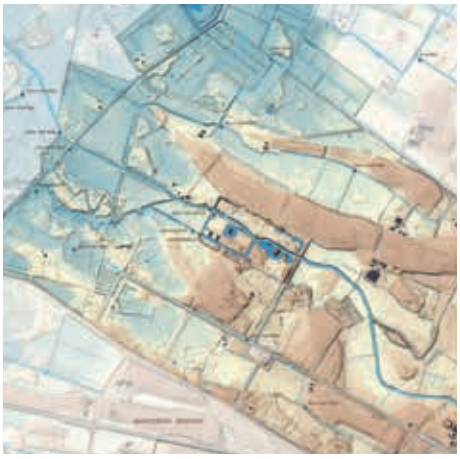

Ruimtelijke
opbouw

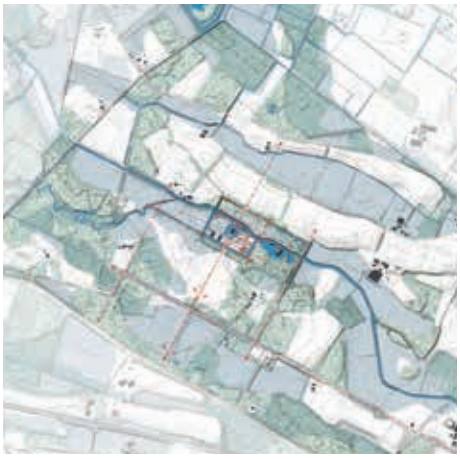

7. Vergelijking van de ruimtelijke ontwikkeling en landschappelijke ligging van de Wiersse langs de Baakse Beek bij Vorden en Rosendael op de stuwwal bij Arnhem (Steffen Nijhuis en Michiel Pouderoijen op basis van data van Topografische Dienst Kadaster en Rijkswaterstaat)

teit van de fysieke ondergrond (afb. 7).[23] In het rivierengebied met kleiafzettingen, oeverwallen en rivierduinen ziet het buitenplaatslandschap er anders uit dan op de zandige stuwwallen.

Het is hoog tijd deze landschappelijke logica te gaan volgen bij ruimtelijke ontwikkelingen die te maken hebben met opgaven voor klimaat, natuur, waterbeheer en landbouw. De natuurlijke ondergrond geeft dan richting aan het ruimtegebruik, dat de structuur van hoogteligging, bodem en water volgt. Het tekort en teveel aan water kan bijvoorbeeld worden aangepakt door water op te slaan in natuurlijke laagten, zoals beekdalen. Rabatbossen en vloeiweiden kunnen een rol spelen in het vasthouden van het water en tegelijkertijd als cultuurhistorische elementen een nieuwe betekenis krijgen.[24] Oude beeklopen en sprengen kunnen weer dragers worden van biodiversiteit en ruimtelijke variatie, waarbij ruimte wordt geboden aan natuurlijke dynamiek in het watersysteem.

HET PROCES: NIEUWE SAMENWERKINGSVERBANDEN

Voor een gebiedsgerichte aanpak is het ook nodig een nieuwe balans te vinden in de verhouding tussen experts, burgers en overheden. Dit vraagt om een proces dat zich niet beperkt tot het domein van de landschapsdeskundigen, maar waarin ook landgoedeigenaren, bestuurders, bedrijfsleven en andere belanghebbenden actief worden betrokken.[25] Het idee is dat door participatie van al deze partijen in visievorming, ontwerp en besluitvorming de veerkracht en het aanpassingsvermogen van historische buitenplaatslandschappen worden vergroot; niet alleen in fysiek opzicht, maar ook sociaal-economisch. Veerkracht wordt gedefinieerd als het vermogen van een systeem om te reageren op verandering of verstoring zonder de primaire toestand te veranderen.[26] Het aanpassingsvermogen (of adaptiviteit) is de mate waarin bepaalde gebruiken, processen of structuren kunnen worden aangepast aan veranderende sociale, economische of ecologische omstandigheden. Aanpassingen als zodanig kunnen spontaan nodig zijn of van tevoren gepland, uitgevoerd als reactie of anticiperend op dergelijke veranderingen. Dit impliceert een gezamenlijk begrip van het functioneren van het landschappelijke systeem bij alle deelnemers. Maar ook een toekomstgerichte, proactieve aanpak waarbij de wisselwerking tussen burgers, bedrijven, kennis en overheid centraal staat.

Praktisch kan dit worden bereikt door het opzetten van 'living labs' (of 'communities of practice'). Hierin staan het samen nadenken en het genereren en implementeren van duurzame oplossingen op verschillende schaalniveaus centraal. Dit proces wordt ondersteund door een combinatie van onderzoek, ontwerp, betrokkenheid en verbeelding.[27] Een 'living lab' kan zowel met een gebied als met een gezamenlijke aanpak aan de slag gaan. Burgers, academici, ontwerpers, ondernemers en beleidsmakers werken samen aan een bestaande situatie, afgebakend door geografische en institutionele grenzen.[28] Door gezamenlijk verantwoord te experimenteren, te monitoren en te leren van fouten ontstaat een informele ruimte waarin iedereen gelijkwaardig is. Dit sluit goed aan bij de sociale en politieke omstandigheden die nodig zijn om te komen tot oplossingen op beleidsmatig en praktisch niveau. Succesvolle voorbeelden van deze aanpak zijn onder andere te vinden in Gelderland, Zuid-Holland en Utrecht. In Gelderland werken de provincie, Waterschap Rijn en IJssel, landgoedeigenaren, natuurbeschermers en boeren op deze manier samen aan opgaven rondom het buitenplaatslandschap van de Baakse Beek.[29] Het resultaat is dat historische structuren worden behouden en verder ontwikkeld ten behoeve van duurzaam waterbeheer, biodiversiteit en recreatie, terwijl tegelijkertijd lokale aanpassingen mogelijk worden om aan de behoeften van individuele landgoedeigenaren te voldoen.

In een op het landschap gebaseerde ruimtelijke strategie wordt inhoud dus gekoppeld aan een proces om sociaal-ecologische inclusiviteit, diversiteit en flexibiliteit te bevorderen; voorwaarden voor het ontstaan en het voortbestaan van een veerkrachtig systeem.[30] Deze aanpak schept als het ware condities voor veranderingen en leidt deze in goede banen door de ontwikkeling van robuuste landschapsstructuren die ruimtelijke schaalniveaus verbinden en ruimte bieden voor individuele invulling op lokaal niveau. Ruimtelijke kwaliteit is leidend om een nieuwe balans te vinden tussen identiteit, herkenbaarheid, economische benutting en ecologische duurzaamheid. Bovendien zijn multifunctionaliteit, toegankelijkheid, erfgoed en biodiversiteit enkele van de ecologische, economische, sociale en culturele belangen die behartigd moeten worden. Door het gebruik van een op het landschap gebaseerde ruimtelijke aanpak kunnen de opgaven in het buitenplaatslandschap bijdragen aan een integrale aanpak van sectorale activiteiten en leiden tot gecoördineerde duurzame resultaten waar iedereen beter van wordt. Het is een ontwerpgerichte en transdisciplinaire aanpak die veranderingen stuurt, harmoniseert en vormgeeft door:

- het nemen van de regionale landschapsstructuur en de daaraan gekoppelde processen als fundament (verticale aanpak) en het natuurlijke landschap als leidraad voor het vormgeven van ruimtelijke transformaties van het buitenplaatslandschap op alle schaalniveaus;
- het creëren en regenereren van levende ecologische en sociale systemen; (bio)diversiteit, cultuurhistorie en multifunctionaliteit als basis voor sociaal-ecologische inclusieve en watergevoelige buitenplaatslandschappen;

- het ontwikkelen van veerkrachtige en adaptieve ruimtelijke kaders; robuuste landschapsstructuren voor de coherente ontwikkeling van de regio (langetermijnstrategie) en tegelijkertijd voorwaardenscheppend en flexibel voor lokale projecten (kortetermijninterventie);
- het nastreven van een ontwerpgerichte, meervoudige en transdisciplinaire aanpak; op kennis gebaseerd ruimtelijk ontwerp als integrerende aanpak, waarbij eigenaren, academici, ondernemers, professionals en overheidsfunctionarissen worden betrokken.

DE ROL VAN ONTWERPEND ONDERZOEK

Wat is de rol van het ontwerp in zo'n aanpak? De ruimtelijk ontwerper zet zijn of haar denk- en ontwerpkracht in voor ideevorming en vormgeving. Hierbij wordt kennis vanuit andere vakgebieden, zoals cultuurhistorie, ecologie en waterbeheer, ruimtelijk vertaald en geïntegreerd: 'Ontwerpen is een activiteit die tot doel heeft het verbeelden van een in de denkwereld van de ontwerper nog niet bestaande, innovatieve oplossing van een gestelde opgave of probleem.'[31] In definities als deze wordt verwezen naar een proces of actie waarbij werkwoorden als vinden, produceren en vertalen de boventoon voeren.[32] Ontwerpen speelt daarom een rol als een denk-technisch hulpmiddel waarmee men gestructureerd denkt en handelt om ideeën te genereren en mogelijke oplossingen te verkennen. Deze methode wordt ontwerpend onderzoek genoemd.[33] Bij het ontwerpend onderzoek staat doelgericht zoeken centraal in een proces waar denken en produceren hand in hand gaan. Mechanismen van onderzoek en ontwerp worden gecombineerd met verbeelding, creativiteit en innovatie. Tijdens dit proces vindt een bewuste of onbewuste synthese plaats die op een bepaalde manier neerslaat in een visuele vorm; door te tekenen, zaken in kaart te brengen of te modelleren met analoge of digitale media.[34]

Ontwerpend onderzoek is daarom een krachtige onderzoeksmethode waarmee complexe ruimtelijke opgaven integraal en creatief worden benaderd. Het gaat hier niet om het tegengaan van veranderingen of het op slot zetten van het bestaande landschap, maar om het creëren van landschapskwaliteiten door goede vormgeving van nieuwe ontwikkelingen. Er wordt gewerkt met een gestructureerd ontwerpproces waarin belangrijke aspecten duidelijk naar voren komen en de opgaven verder ruimtelijk worden vertaald en geconcretiseerd. Ruimtelijk ontwerp wordt ingezet om mogelijke oplossingen vanuit verschillende invalshoeken te verkennen. Maar ook om door ontwerpend onderzoek op nieuwe oplossingen te komen en die meteen te visualiseren.

Verschillende co-creatieve rondes worden tezamen met eigenaren, regionale en lokale overheden, landschapsontwerpers, deskundigen, studenten en andere deelnemers doorlopen. Ontwerpresultaten leveren een context voor gesprekken en observaties over het belang van landschapsstructuren en elementen en maken het mogelijk om oplossingen en maatregelen met hun ruimtelijke kwaliteiten te bespreken.

Ruimtelijk ontwerp helpt bij het benoemen van problemen waarmee buitenplaatslandschappen te maken krijgen en het aandragen van mogelijke oplossingen. Dat geschiedt door zaken met tekeningen te expliciteren en de context te schetsen waarin ze tot stand kunnen komen. In die zin identificeert het ontwerpend onderzoekproces hoe belanghebbenden denken over toekomstige ontwikkelingen op verschillende schaalniveaus. Door ideeën en programma's van eisen te verbeelden en in de ruimte te positioneren, kunnen we de mogelijkheden en beperkingen in beeld brengen en vragen formuleren die verder moeten worden uitgezocht. Ontwerpend onderzoek wordt in dit verband ingezet als een systematische zoektocht naar mogelijke oplossingen voor een ruimtelijk probleem. Maar het onderzoek maakt ook duidelijk welke landschappelijke structuren en elementen, bijvoorbeeld vanuit cultuurhistorisch oogpunt, in het buitenplaatslandschap behouden dienen te blijven.

DRIE SOORTEN KENNIS

Het ontwerpproces is niet rechtlijnig maar doorloopt verschillende cycli van ideevorming, het maken van voorstellingen en het evalueren hiervan. Tijdens dit proces kunnen drie soorten kennis worden verworven: projectmatig, vormgebonden en conceptueel.[35] Projectmatige kennis die door het ontwerpen wordt gegenereerd, heeft betrekking op de situatie en de geïntegreerde oplossingen die daarvoor worden aangedragen. Een voorbeeld: in het buitenplaatslandschap rondom de Baakse Beek in Gelderland hielp ontwerpend onderzoek om de systemische relaties tussen de afzonderlijke buitenplaatsen te begrijpen, de vasthoudcapaciteit van het watersysteem te vergroten, historische landschapselementen te reactiveren en het ecosysteem en de ruimtelijke ervaring binnen het landschap een impuls te geven. Ogenschijnlijk tegenstrijdige agenda's, zoals waterbeheer en erfgoedbescherming, bleken elkaar te kunnen versterken.

Bij vormgebonden kennis gaat het om visuele communicatie en materialisering van het ontwerp; hoe kan het worden gemaakt. Door ruimtelijk ontwerp worden mogelijkheden verkend en oplossingen onderzocht. Ontwerpprincipes, dat wil zeggen basisideeën of -regels die verklaren of voorschrijven hoe iets gebeurt of werkt, staan hierbij centraal. Voorbeelden zijn ontwerpprincipes voor duurzaam waterbeheer, op de natuur gebaseerde oplossingen ('nature-based solutions') en historische ecologie. Deze ontwerpprincipes kunnen worden afgeleid uit veldonderzoek, preceden-

8. Ontwerpspeculatie over de regionale ruimtelijke en ecologische samenhang van een buitenplaatslandschap waarin ecologie, waterbeheer, erfgoed en bosbouw samengaan (Yangjiao Wang, afstudeerwerk Landschapsarchitectuur, TU Delft)

tenstudie en gesprekken met deskundigen op het gebied van erfgoed, water en ecologie. Door middel van ontwerpverkenningen en 'teken- en reken-'procedures worden de mogelijkheden van de ontwerpprincipes gecontextualiseerd en getest in het buitenplaatslandschap.

Als derde kan ontwerpend onderzoek leiden tot conceptuele kennis. Deze bestaat uit creatieve, intuïtieve en speculatieve ideeën die ruimtelijk worden vertaald om voor de belanghebbenden een wenkend vergezicht te schetsen. Aan de hand hiervan kunnen lokale projecten met elkaar in verband worden gebracht en geevalueerd op hun bijdrage aan de regionale samenhang op de lange termijn. Tegelijkertijd kan hiermee een specifieke context worden verduidelijkt, waarbinnen wordt gewerkt aan zowel systemische oplossingen voor het buitenplaatslandschap als geheel als de ontwikkeling van individuele buitenplaatsen.

Bij ontwerpend onderzoek gaat het dus niet om het maken van ontwerpen die direct kunnen of moeten worden verwezenlijkt. Ontwerpend onderzoek kan mensen samenbrengen en hun inzicht in de ruimtelijke samenhang tussen buitenplaatsen vergroten, wat dan in een later stadium tot een concrete ontwerpgave kan leiden. Het kan het potentieel laten zien van integrale ontwikkeling waarbij historische structuren op verschillende schaalniveaus samengaan met innovatieve contextuele oplossingen voor water, ecologie, recreatie en landbouw (afb. 8). Kennis van het landschappelijke systeem is daarbij onontbeerlijk; het moet het uitgangspunt zijn voor nieuwe transformaties die het buitenplaatslandschap toekomstbestendig maken.

BESLUIT

Om tot toekomstbestendige buitenplaatslandschappen te komen, is het noodzakelijk om individuele kastelen, buitenplaatsen en landgoederen in een regionaal perspectief te plaatsen. Neem bijvoorbeeld de droogte die tuinen en parken van buitenplaatsen aantast: dat probleem kan alleen worden opgelost door een regionale aanpak, aangezien het watersysteem een regionaal systeem is. Ook toerisme vraagt meer dan een individuele buitenplaats kan faciliteren. Hiervoor is een bovenlokale aanpak nodig die interessante plekken via aantrekkelijke routes aan elkaar verbindt en zorgt voor spreiding van bezoekers.

Dergelijke opgaven vragen om een op het landschap gebaseerde regionale ontwerpbenadering waarbij zorgvuldig met historisch waardevolle landschappelijke karakteristieken wordt omgesprongen en tegelijkertijd ruimtelijke kwaliteit wordt toegevoegd door veranderingen vorm te geven. Deze strategie kan worden ingezet om historische kastelen, buitenplaatsen en landgoederen in samenhang met elkaar – en in hun sociale en ecologische context – te begrijpen. Het is een vorm van kennisgedreven ruimtelijk ontwerp waarbij kennis van de verticale en horizontale samen-

hang (de structuur) van het buitenplaatslandschap als basis dient voor behoud en ontwikkeling. In deze aanpak versterken kennis van landschappelijk erfgoed en ruimtelijk ontwerp elkaar. Nieuwe opgaven rondom water, natuur, erfgoed, recreatie en landbouw worden niet gezien als bedreiging, maar als een mogelijkheid om de structuur van het buitenplaatslandschap te versterken en ruimtelijke kwaliteiten toe te voegen die te maken hebben met identiteit, beleving, gebruik en duurzaamheid.

Ontwerpend onderzoek op lokale en regionale schaal wordt ingezet om ontwikkelingsstrategieën, principes en mogelijke integrale oplossingen ruimtelijk te verkennen en te visualiseren. Dit vindt plaats in een participatieproces van belanghebbenden om gezamenlijk afwegingen te maken, samen te leren en te co-creëren. Door de combinatie van inhoud, betrokkenheid en proces wordt de op het landschap gebaseerde regionale ontwerpbenadering een doeltreffende werkwijze om de veerkracht en het aanpassingsvermogen van het buitenplaatslandschap te vergroten en dit landschap toekomstbestendig te maken.

NOTEN

1 P. Hooimeijer, H. Kroon en J. Luttik, *Kwaliteit in meervoud. Conceptualisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik*, Den Haag 2001.

2 H.W.M. van der Wyck, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, Alphen a/d Rijn 1983, 531-544; F.M. Maas, *Van theekoepel tot caravan. De buitenplaats als bijdrage tot de landschapsvorming*, Delft 1967; B. Olde Meierink, 'Buitenplaatslandschappen', *Kasteel & Buitenplaats* 19 (2017) 58, 22-29.

3 Voorbeelden zijn te vinden in: C.M. Steenbergen en W. Reh, *Metropolitan landscape architecture*, Bussum 2011; M. Fagiolo, 'Systems of gardens in Italy. Princely residences and villas in Rome and Latium, Savoy Piedmont, Royal Bourbon Naples, and Bagheria, Sicily', in: M. Benes en M. Lee (red.), *Clio in the Italian garden*, Washington 2011, 81-114; R. Baetens (red.), *Het 'soete' buitenleven. Hoven van plaisantie in de provincie Antwerpen 16de-20ste eeuw*, Antwerpen 2013; K. Dyrmann, J. Finch en M. Frausing (red.), *Estate landscapes in Northern Europe*, Aarhus 2019.

4 H. Renes, 'Buitenplaatsenlandschappen in Nederland', *Bulletin KNOB* 120 (2021) 4, 4-23.

5 M. Girouard, *Life in the English country house. A social and architectural history*, New Haven 1978.

6 Een voorbeeld is het (niet meer bestaande) zeventiende-eeuwse Honselersdijk waar de tuin een weerspiegeling was van het polderlandschap als ultieme uiting van controle over het water en de natuur, met Frederik Hendrik als de beschermer van 'tuin' Holland; zie hierover: V. Bezemer-Sellers, *Courtly gardens in Holland 1600-1650*, Amsterdam 2001.

7 Zie voor een uitwerking van de locatiekeuze voor historische buitenplaatsen: W.J. van Tent, 'De buitenplaatsen historisch-geografisch gezien', in: *Jaarboekje Nederlandse Kastelenstichting* 1976, 41-54; I. Koppert, *Locatiekeuze voor historische buitenplaatsen. De invloed van het landschap*, Wijk bij Duurstede 2015. Zie voor landschapsarchitectuur gekoppeld aan de landschappelijke context: J.T.P. Bijhouwer, *Nederlandsche tuinen en buitenplaatsen*, Amsterdam 1946; Maas 1967 (noot 2).

8 E.C.M. Ruijgrok, *Maatschappelijke baten van instandhouding van complex historische buitenplaatsen*, Rotterdam 2018.

9 Van der Wyck 1983 (noot 2), 519-530; Exemplarisch is de Gelderse situatie als beschreven in: P. Thissen, 'Buitenplaatslandschappen in Gelderland. Interventies van overheden in verleden en heden', *Bulletin KNOB* 120 (2021) 4, 47-61.

10 Van der Wyck 1983 (noot 2), 519.

11 Het idee dat het buitenhuis, tuin en park als 'ensemble' moeten worden bezien is niet nieuw, getuige studies zoals: J.C. Bierens de Haan, *Rosendael. Groen Hemeltje op Aerd*, Zutphen 1994. Deze benadering staat aan de basis van beleidsinstrumenten zoals de 'buitenplaats-biotoop', die bijvoorbeeld in het Zuid-Hollandse erfgoedbeleid wordt gebruikt.

12 H. Ronnes, 'Nederlands onderzoek naar de buitenplaats en het landschap. Stand van wetenschap en vooruitblik', *Bulletin KNOB* 120 (2021) 4, 24-32.

13 S. Nijhuis, 'Landschappelijke authenticiteit. Het landschap als levend systeem, geschiedenis en ruimtelijke beleving', *Bulletin KNOB* 119 (2020) 4, 32-37.

14 Nijhuis 2020 (noot 13), 34-35.

15 A. Fleischer, 'The Beemster Polder. Conservative invention and Holland's greatest pleasure garden', in: L. Roberts e.a. (red.) *The mindful hand. Inquiry and invention from the Late Renaissance to Early Industrialization*, Assen 2007, 145-166.

16 M. Bobic, *The role of time function in city, spatial structures and present*, Aldershot 1990.

17 M. Samuels, 'The biography of landscape', in: D. Meinig (red.), *The Interpretation of landscape*, New York 1979, 51-88; A. Corboz, 'The Land as Palimpsest', *Diogenes* 31 (1983) 121, 21-34.

18 N. Roymans e. a., 'Landscape biography as research strategy. The case of the South Netherlands Project', *Landscape Research* 34 (2009) 3, 337-359.

19 M. Vroom, *Lexicon van de tuin- en landschapsarchitectuur*, Wageningen 2010, 374.

20 Planbureau voor de Leefomgeving, *Grote opgaven in een beperkte ruimte. Ruimtelijke keuzes voor een toekomstbestendige leefomgeving*, Den Haag 2021.

21 G. Fairclough, 'New heritage, an introductory essay. People, landscape and change', in: G. Fairclough (red.), *The heritage reader*, Londen 2008, 297-312.

22 J.T.P. Bijhouwer (1898-1974), hoogleraar landschapsarchitectuur in Wageningen, was een belangrijke wegbereider van deze aanpak, mede door zijn expertise in plantengeografie gericht op de natuurlijke verspreiding van planten in relatie tot de bodem. Zie: J.T.P. Bijhouwer, *Geobotanische studie van de Berger duinen*, Deventer 1926; J.T.P. Bijhouwer, *Het Nederlandse landschap*, Utrecht 1971.

23 Bijhouwer 1946 (noot 7).

24 H. Bleumink en J. Neefjes, *Handboek beken en erfgoed. Beeklandschappen met karakter*, Amersfoort 2018.

25 H. Renes, 'Different methods for the protection of cultural landscapes', in: H. Palang e.a. (red.), *European rural landscapes: Persistence and change in a globalising environment*, Dordrecht 2004, 333-344.

26 B. Walker en D. Salt, *Resilience thinking. Sustaining ecosystems and people in a changing world*, Washington, D.C. 2006.

27 T. Maas, J. van den Broek en J. Deuten, *Living labs in Nederland. Van open testfaciliteit tot levend lab*, Den Haag 2017; G. Schliwa en K. McCormick, 'Living labs: users, citizens and transitions', in: J. Evans, A. Karvonen en R. Raven (red.), *The experimental city*, London 2017, 163-178.

28 Maas, Van den Broek en Deuten 2017 (noot 27), 8.

29 Voor Gelderland: Provincie Gelderland, *Duurzaam erfgoed met toekomst. Vier jaar project KADER*, Arnhem 2021; H. Zijlstra, S. Nijhuis en W. Quist (red.), *Karakteristiek en duurzaam erfgoed Gelderland*, Arnhem 2021 (in voorbereiding); S. Nijhuis, P. Thissen en E. Storms-Smeets, *Resilient estate landscapes Gelderland*, Amsterdam 2022 (in voorbereiding).

30 C. Folke, 'Resilience', *Ecology and Society* 21 (2016) 4, 44.
31 J.T. Boekholt, *Bouwkundig ontwerpen. Een beschrijving van de structuur van bouwkundige ontwerpprocessen*, Eindhoven 1984, 27.
32 R. Hamel, *Over het denken van de architect: een cognitief psychologische beschrijving van het ontwerpproces bij architecten*, Amsterdam 1990.
33 S. Nijhuis en J. de Vries, 'Design as research in landscape architecture', *Landscape Journal* 38 (2019) 1-2, 87-103; S. Nijhuis, J. de Vries en A. Noortman, 'Ontwerpend onderzoek', in: W. Simons en D. van Dorp (red.), *Praktijkgericht onderzoek in de ruimtelijke planvorming. Methoden voor analyse en visievorming*, Wageningen 2017, 256-283.
34 Nijhuis en De Vries 2019 (noot 33); Nijhuis, De Vries en Noortman 2017 (noot 33).
35 L. Grocott, *Design research & reflective practice. The facility of design-oriented research to translate practitioner insights into new understandings of design*, Melbourne 2010.

DR. ING. S. NIJHUIS is onderzoeksleider van de afdeling Urbanism en universitair hoofddocent landschapsarchitectuur aan de Technische Universiteit Delft, Faculteit Bouwkunde.
(www.steffennijhuis.nl, s.nijhuis@tudelft.nl)

FUTURE-PROOFING ESTATE LANDSCAPES

A REGIONAL DESIGN APPROACH FOR HISTORICAL COUNTRY ESTATES IN A LANDSCAPE CONTEXT

STEFFEN NIJHUIS

Climate change and urbanization have substantial ramifications for the management and protection of cultural-historical landscapes. This is especially true for historical estate landscapes – landscapes whose character is defined by several historical castles, country houses (along with their gardens and parks), and landed estates – where climate change adaptation constitutes a major task. Issues of concern include an excess or shortage of water and changes to vegetation as a result of rising temperatures. That pressure is compounded by increasing urbanization and the associated recreational needs. These landscapes are also susceptible to spatial fragmentation due to urbanization, changes in ownership, changes in function, and so on. Combatting these pressures calls for a future-oriented design approach that deals sensitively with historically valuable landscape characteristics. It involves safeguarding the spatial quality of estate landscapes by striking a new balance between utility value (economic exploitation), amenity value (identity and familiarity), and future value (ecological sustainability). Such is the complexity of the task that a regional perspective is required in order to fully comprehend the cohesion and systemic relations between individual country estates and to develop a common basis for collaboration.

This article proposes a landscape-based regional design approach aimed at understanding and designing future-proof estate landscapes. It details a preservation-through-development strategy based on spatial development in sympathy with historical landscapes structures in a process of meaningful stakeholder involvement. Key to this process is collaboration and co-creation with owners, experts, policy advisers and others. Design-based research is employed as a method for addressing the complex spatial tasks facing estate landscapes in an integrated and creative manner. Spatial design, at every level of scale, becomes an instrument for working out development strategies and principles for context-specific landscape formation. But also for highlighting possible solutions that can contribute to the protection and development of historical estate landscapes. In other words, this is not about opposing change or locking up the existing landscape, but about creating new landscape qualities through well-designed new developments. This coincides with a collaborative process in which stakeholders jointly weigh the pros and cons, learn and come up with solutions. The combination of substance, involvement and process makes the landscape-based regional design approach a powerful method for increasing the resilience and adaptability of the estate landscape and in so doing making this landscape future-proof.

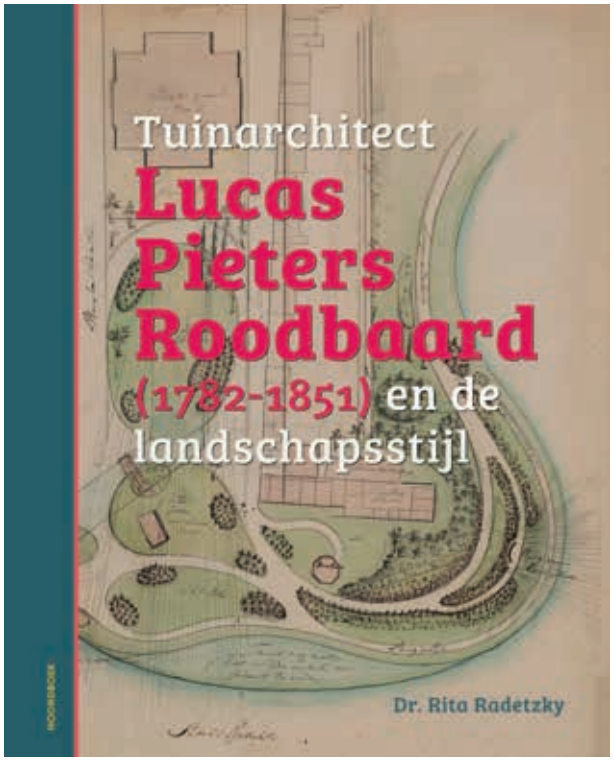

RITA RADETZKY

TUINARCHITECT LUCAS PIETERS ROODBAARD (1782-1851) EN DE LANDSCHAPSSTIJL

Gorredijk (Noordboek) 2021, 441 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur,
ISBN 978 90 5615751 7, € 49,90

'Door de aanleg van talrijke tuinen in de landschapsstijl kan hij worden gezien als de belangrijkste tuinarchitect van de eerste helft van de negentiende eeuw in de noordelijke provincies.' Tot deze conclusie komt Rita Radetzky in haar dissertatie over tuinarchitect Lucas Pieters Roodbaard (1782-1851), waarop zij in 2021 promoveerde aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hoe de auteur tot deze slotsom is gekomen, is na te lezen in de rijk geïllustreerde handelseditie van haar proefschrift. Het boek is helder vormgegeven door Peter Boersma en voorzien van een omvangrijke documentatie in niet minder dan zeventien bijlagen.

Radetzky's interesse voor Roodbaard was zeker geen kortstondige bevlieging. Al in 1979 werkte zij, als student kunstgeschiedenis in Groningen, mee aan de kleine catalogus bij een tentoonstelling in het Fries Museum in Leeuwarden: *L.P. Roodbaard, architect van buitengoederen*.

Behalve een groot aantal publicaties over Friese tuinkunst in het algemeen en Roodbaard in het bijzonder, verzorgde Radetzky in 1999 al een oeuvrelijst met een korte biografische inleiding in de BONAS-reeks, *L.P. Roodbaard (1782-1851). Een tuinarchitect met schildersogen*. Hierin besteedde zij ook aandacht aan de niet geheel onverdienstelijke portretten die Roodbaard in opdracht van de toenmalige elite schilderde. Men mag dus veronderstellen dat het plan voor het schrijven van een monografie over Roodbaard jaren gerijpt is.

Radetzky is trouwens niet de enige die het oeuvre van Roodbaard als geheel heeft geanalyseerd. In 2012 publiceerde Stichting BONAS een tweede boek over deze tuinarchitect: *Roodbaards Rijkdom. Landschapsparken Noord-Nederland 1800-1850, Friesland, Groningen en Drenthe*. Auteurs Els van der Laan-Meijer en Willemieke Ottens stelden zich ten doel om uit de bekende Roodbaard-tekeningen en de nog bestaande tuinen een persoonlijk 'ontwerp-handschrift' te destilleren. Met deze lijst van kenmerken of 'thema's' poogden zij in historisch-topografisch kaartmateriaal van de noordelijke provincies verdere (mogelijke) Roodbaard-tuinen op te sporen en kennis op te doen voor de restauratie ervan.

Zeker voor een ontwerper die én geen eigen archief heeft achtergelaten én niet in (archivalisch doorgaans vrij goed gedocumenteerde) overheidsdienst werkte, was er dus al best veel bekend over de man zelf, zijn familie, opdrachtgevers, tekeningen, ontwerppraktijk en kenmerken van zijn oeuvre.

Dat roept de vraag op welke lacunes Radetzky's dissertatie in 2021 nog kon vullen. Gezien de brede kennis over Roodbaard die we uit voorafgaande publicaties hebben kunnen vergaren, had het voor de hand gelegen om een van de verhaallijnen uit te werken en op deze manier tot een verdiepende interpretatie te komen. Radetzky heeft er echter voor gekozen om Roodbaard als het ware biografisch te behandelen: leven, oeuvre en netwerk, sociale achtergrond, opleiding en carrière, opdrachtgevers, beïnvloeding door en van anderen; alles wordt – vaak opnieuw – tegen het licht gehouden. De waarde van het boek zit dan ook niet zozeer in een nieuwe, originele invalshoek of vraagstelling, maar meer in de zorgvuldige uitwerking en nauwkeurige onderbouwing van een aantal voordien al aangestipte thema's.

Na een inleiding met de stand van kennis en een verantwoording van de onderzoeksopzet neemt de auteur ons mee naar vroege landschapstuinen in het buitenland, met name Engeland en Duitsland. Hier komen de *usual suspects* in beeld: Kent, 'Capability' Brown en Repton voor Groot-Brittannië en Hirschfeld, Schoch, Sckell en Von Pückler-Muskau voor de Duitse landen. Behalve deze internationale top van landschapsarchitecten komen ook Roodbaards Nederlandse tijdgenoten kort aan bod: Michael, Zocher sr., Schonck en, voor Noord-Nederland, Vlaskamp, Wesenaar, Giudici en Blum. Pas na dit overzicht wordt duidelijk dat het de auteur in dit hoofdstuk kennelijk om iets heel anders ging dan om een introductie van de beoefenaren van de vroege landschapsstijl, namelijk om de manier waarop over deze landschapsarchitecten in de secundaire literatuur is geschreven. De notie dat in Nederland nog nauwelijks onderzoek is gedaan naar sociale en politieke achtergronden, vormt de overgang naar de volgende twee hoofdstukken. Die geven gedetailleerde biografische informatie over Roodbaard, zijn ouders, opleiding, maatschappelijke positie en opdrachtgevers. We leren dat Roodbaard een maatschappelijke stijger was die erin slaagde zich een klantenkring uit adel, patriciaat en hogere burgerij te verwerven.

Met deze informatie als achtergrond gaat Radetzky vervolgens in op het oeuvre van Roodbaard. Ze komt tot een uitvoerige analyse van zijn ontwerptekeningen. Haar beschrijving van de tekeningen van de parken en tuinen biedt een schat aan informatie. Radetzky heeft hiervoor de Roodbaard-oeuvrelijst van Van der Laan en Ottens kritisch bekeken en een aantal toeschrijvingen van een groot vraagteken voorzien of zelfs doorgehaald.

Wat opvalt is dat niet de tuinen als zodanig worden geanalyseerd aan de hand van het beschikbare materiaal, maar de verschillende schets-, ontwerp- en presentatietekeningen ervan. Hierdoor treden de tuinen als ruimtelijke constructie op de achtergrond en de getekende representatie ervan op de voorgrond. Deze benadering heeft ook consequenties voor de waardering van Roodbaard: een vaardig uitgevoerde tekening is immers iets anders dan een *state of the art* ontworpen tuin.

Vervolgens neemt Radetzky ons stap voor stap mee bij de voorbereiding en uitvoering van de eigenlijke tuinaanleg en de samenwerking met stadsarchitecten, timmerlieden en leveranciers. Hier loopt de lezer als het ware op maaiveldniveau mee met Roodbaard en krijgt een boeiend inzicht in diens dagelijks werk.

Ten slotte onderzoekt Radetzky hoe Roodbaards werk werd gewaardeerd door tijdgenoten en het nageslacht. Verdienstelijk speurwerk, dat echter uiteindelijk vooral aardige gemeenplaatsen aan het licht brengt of, zoals Radetzky het positief formuleert: 'nauwelijks kritiek op het werk van Roodbaard'.

Zoals gezegd gaat Radetzky onder meer in op de invloed van de achttiende-eeuwse Duitse theoreticus en publicist Christian Cay Lorenz Hirschfeld (1742-1792) en zijn *Theorie der Gartenkunst* (1779-1785) op Roodbaard. Ook blijft niet onvermeld dat Roodbaard gebruik maakte van achttiende-eeuwse ontwerpen, die vaak via Grohmanns *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten* (1797) in Van Laars *Magazijn van tuin-sieraaden* (1802-1809) waren beland. Wat echter opvalt is dat zowel Radetzky als haar voorgangers deze informatie niet lijken te willen meenemen in hun analyse en conclusie. Wat zegt het over Roodbaard, wat zegt het uiteindelijk ook over de tuinkunst in de drie noordelijke provincies als de 'belangrijkste tuinarchitect' van deze streken tussen 1819 en 1851 zich nog steeds liet inspireren door vroege landschapstuinen uit de tweede helft van de achttiende eeuw? Anders gezegd: zijn de overvloedige toepassing van tuinpaden in vrij druk ogende kringetjespatronen, de stijve contouren van de bedden in ovaal- of druppelvorm, de allesbehalve natuurlijk ogende patronen voor slingervijvers, het vaak geforceerd overkomende terreinreliëf niet vrij ouderwets voor hun tijd? Kortom: valt er wellicht nog iets te zeggen over de kwaliteit van de tuinontwerpen (en niet alleen van de tekenstijl) van Roodbaard? Dat zijn vragen die in deze dissertatie mijns inziens best aan de orde hadden mogen komen.

Desondanks heeft Rita Radetzky over Roodbaards leven en werk een bijzonder gedegen, goed gedocumenteerde en lezenswaardige monografie geschreven – iets wat we over die andere Nederlandse tuinontwerpers (met name J.D. Zocher jr.) nog steeds missen.

CHRISTIAN BERTRAM

FSC www.fsc.org
MIX
Papier van verantwoorde herkomst
FSC® C004472

Vijzelgracht 6-OHS | 1017 HR Amsterdam | 020 620 8132 | www.vroomarch.nl

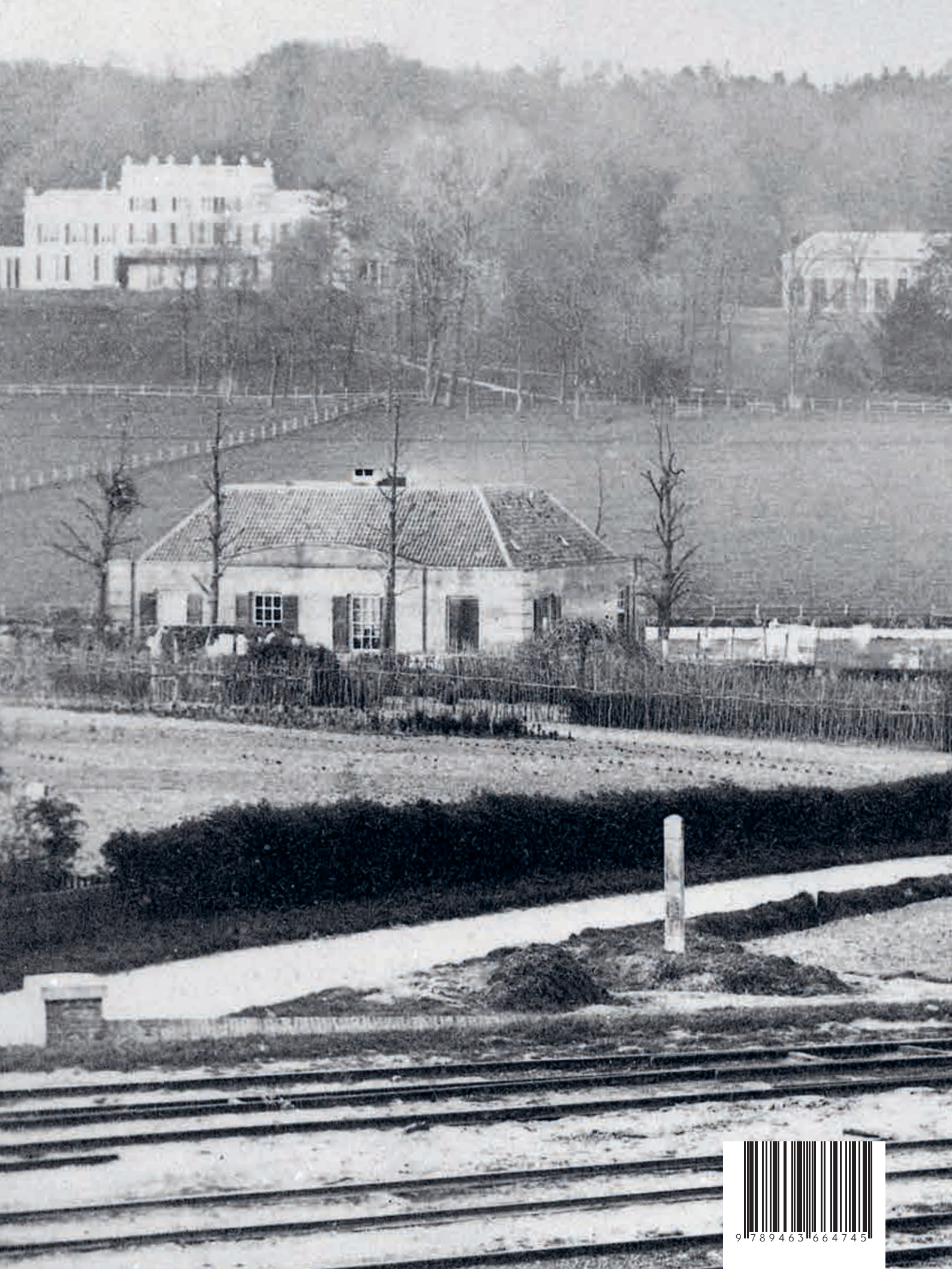

9 789463 664745